Летопис на село Замфирово

Геройко Милчев

ЛЕТОПИС на село ЗАМФИРОВО

Второ преработено издание, 2013 г.

©Автор: *Геройко Милчев*

©Снимки: *Христо Ташев*

©Илюстрации: *Стамен Стаменов*

©Набор, редакция и оформление: *Валери Тодоров*

©Издател: *Читалище "Развитие" с. Замфирово*

Печат: *"Полимона" ООД - Монтана*

ISBN 978-954-9966-86-2

Геройко Милчев

Летопис

на село Замфирово

(от древността до Освобождението 1878 г.)

Берковица, 1992

КЪМ ЧИТАТЕЛИТЕ

Започвам историческото повествование за моето родно село със следните мисли: – Народ, който помни и тачи благородните дела на праотците си е народ преуспяващ, народ достоен за почит и уважение.

Тази книга е крайно необходима за всички мои съселяни – патриоти, в чиито жили тече българска кръв, в чиито сърца тупти любовта към България, а в съзнанието им цъфти народната обич и преданост към всичко българско и родно.

Постарах се да напиша всичко за моето родно село така, както историята е съхранила оскъдните данни за него. И както години съм носил тази идея в себе си, за да стане действителност, необходима за всички нас и за нашите наследници.

Геройко Милчев

Глава I
В ГЛЪБИНИТЕ НА ВРЕМЕТО

Село Замфирово (Гушанци) е едно от най-големите села на Берковска околия както в далечното минало, така и днес. Разположено е на 18 км. североизточно от Берковица, с надморска височина около 340 м. От 24.IX.1947 г. с правителствено решение е преименувано от Гушанци на Замфирово – по името на Замфир Попов – ръководител на Гушанската въстаническа дружина от Септември 1923 г.[1]

Землището на селото е претърпяло различни исторически превратности. Още в дълбока древност, около 3 хилядната година пр.н.е., то е било във владенията на тракийското племе *трибали*.[2] Границите на техните земи се простирали между река Дунав и предните на Западна Стара планина, до Нишко на запад и река Искър на изток.

Тракийските племена на Балканския полуостров, на брой около 22, се намирали на различно обществено-икономическо и културно развитие. Най-значимо развитие достигнали *одрисите*, които създали Одриската държава със столица Ускудама (Одрин). Най-голямо териториално разширение тя получила при владетеля Ситалк (440-424 г.пр.н.е.). През 424 г.пр.н.е. Ситалк завладял нашия край и го включил в пределите на своята държава.[3]

По-късно Одриското царство, вследствие на вътрешни борби, отслабва и попада под ударите на Македонската държава. Нашият район бил завладян от великия пълководец на древността Александър Македонски в 335 година пр.н.е.[4]

Едно от най-продължителните владичества по тези земи е римското. Римската империя водила тежки кръвопролитни войни за завладяването на Балканите от 197 г. до 29 г.пр.н.е. В 30 г.пр.н.е. племената *бастарни*, *даки* и *гети*, от днешните румънски земи, нахлули в Мизия със семействата си с цел да се заселят, което предизвикало война с римляните. Управителят на Македония – Марк Лициний Крас, в похода си през 29 г.пр.н.е., разбива бастарните и завладява земите до р. Дунав. Така нашият край пада под римска власт в 29 г.пр.н.е.[5] Римският император Октавиан Август, известен още под името Гай Юлий Цезар (27-14 г.пр.н.е.), заповядал на римските войници да промиват златоносен пясък от

водите на река Огоста. Така тя получила неговото име Август (Огустос), като с течение на времето станала Огоста.

През землището на селото минавал важен военно-стратегически и търговски път от Дунава за Сумер – Гушанци (през местността "Чъртово") – Берковица – Пирот – Ниш. За включването на нашия край в икономическото развитие на северните римски провинции говори намерената колективна монетна находка в местността "Чавкаровото" на село Гушанци, състояща се от 29 сребърни (с примес) монети от времето на римските императори Траян (97-117 г. от н.е.), Адриан (117-138 г.), Антонин Пий (138-161 г.) и Марк Аврелий (161-180 г.).[6] По всяка вероятност монетите са закопани от местни жители, който са напуснали поселенията си, предизвикани от чужди нападения. Посочените по-горе монети са с образи на съответните императори.

По-богато историята на село Замфирово биха разкрили разкопките на крепостта "Непирче", разположена югозападно от селото. Крепостната стена е ясно очертана, а също така и останките от стените на църква – базилика, които се намират в югоизточната част на крепостта. В източната ѝ част добре е запазен полузасипан *геран* (бунар), който е снабдявал обитателите на крепостта с вода. Навярно крепостта "Непирче" е издигната в защита на основния римски военен лагер и селище Монтанезиум (Михайловград, Монтана от 1993 г. – *бел. ред.*). Подобна защитна и предупредителна роля за появил се враг са играли и *кастелите* (крепостите) "Калето" край Берковица, "Людино" край село Бистрилица, както и други при селата Заножене, Долно Озирво, Лесковец.

Името на върха и крепостта "Непирче" идва от гръцката дума *неоспюргост*, което преведено на български означава *нова крепост*.[7] Бъдещите разкопки на крепостта "Непирче" биха ни разкрили етническия състав на нейното население, техните оръдия на труда, оръжия, бит, религиозни и културни прояви и т.н. Разкопките биха изяснили още и някои други недокументирани засега исторически данни. Това предположение се потвърждава и от написаното от Марин Деветджиев: "Районът на Монтана е бил пазен от югоизток от крепостта при Берковица, почти напълно унищожена сега, и от крепостта при с. Замфирово на височината Непирче".[8]

Римската провинция Мизия в 86 г. от н.е. била разделена на Горна и Долна Мизия с граница река Цибрица. Това деление се извършило с цел по-рационално управление. Земите на селището ни в III век от новата ера окончателно попаднали в Долна Мизия.

Тогава Монтана била обявена за селище с *мониципил* – град с право на самоуправление.[9]

В началото на III век в българските земи настъпил период на тежка социално-икономическа криза. Започнали масови варварски нашествия и опустошения. Многобройни племена, идващи от север – *готи*, *карпи*, *вандали* и др., разрушавали селищата и ограбвали населението в много провинции и Долна Мизия. Голямо опустошително нападение по нашия край е било извършено и от *хуните* през 545-547 г.[10] Тогава местното население напускало своите селища с добитъка и се укривало в горите и планината.

Земята на завареното население по време на римското господство се считала за собственост на римляните. Това била земята извън териториите на селищата, лагерите, легионите и т.н. Една част се давала на местното тракийско население, за което то плащало данък в натура. Имало и големи робовладелски имения, в които работели роби. В Северозападна България (Видинско и Врачанско) имало и държавни имения. В някои от тях били развъждани коне, необходими за конните части в провинцията.[11] Оттук вероятно е останало и наименованието на местността "Конярево". Допустимо е землището на селото да е било включено в състава на тези владения.

До сега не е установено с положителност къде се е намирало селището на съвременните жители на с. Замфирово (Гушанци) – дали край крепостните стени на твърдината "Непирче" или в "Чъртово", където има местност, която и до днес носи името "Селището". Бъдещите археологически разкопки навярно ще докажат историческата правда за разположението на селището. Освен монети, в района на землището и "Селището" са намерени фрагменти от съдове и оръдия на труда, тежести за рибарски мрежи, пръстени за вретена, тежести за тъкачен стан, копия и стрели, и пр. Всичко това говори за труда и поминъка на местното население по онова време. През 395 г. Римската империя се разделила на Западна и Източна Византия. Днешните български земи останали под властта на Византия, включително Берковско и Кутловско.

Глава II
В СТОЛЕТИЯТА НА СРЕДНОВЕКОВИЕТО

През IV век славянските племена, които обитавали обширни територии в днешна Русия и Полша, започнали разселване, предизвикано от разложението на родовообщинния строй и от стремежа към плодородните земи с по-благоприятен климат на юг от Дунава, както и под натиска на Великото преселение на народите.

В края на V и началото на VI век славяните масово нахлували в пределите на Византийската империя, ограбвали селищата и се завръщали в земите си отвъд Дунава с богата плячка.

През втората половина на VI век славяните нахлували във Византия, за да се заселят в нея, един процес, който продължил интензивно и в началото на VII век. През втората половина на същия век, в земите между Дунав и Стара планина се установили *северите* и още седем славянски племена, които заедно с прабългарите образували в 681 г. нашата славяно-българска държава.[12]

По това време землището на Замфирово попадало в пределите на седемте славянски племена и на новосъздадената държава. Събитията се стекли благоприятно за него и жителите му живели свободно чак до 1003 г., когато Видинската област паднала чрез предателство под ударите на византийските войски начело с император Василий II Българоубиец.[13] Византийският поробител наложил своята власт над родния ни край петнадесет години по-рано от окончателното завладяване на България през 1018 г. Това робство продължило цели 184 години – до 1187 година.

Както селяните от всички поробени краища на страната ни, така и тези от Берковско попаднали в различна зависимост от византийските аристократи. Например, една голяма част от селяните притежавали земя, дадена им от феодала, но не били собственици, а други пък нямали никакъв имот. Селяните били обременени с многобройни данъци – натурални, парични и повинностни (*ангарии*), т.е. с безплатен селски труд по господарските земи. Същите задължения те имали и към държавата, което фактически означавало двойна експлоатация.

През първата половина на XI век се появили, макар и не добре развити, стоково–парични отношения и възникнали градски

пазари. Такъв център на оживени пазарни връзки в нашия край бил Кутловица (днешният гр. Монтана)[14], където са намерени византийски монети от това време. Такива монети са намерени и при разкопките на Калето край гр. Берковица. В тези близки градски пазари селяните от нашия край изнасяли селскостопански продукти и животни за продаване. Но всичко това все още не означавало развито градско парично стопанство. Основно си остава натуралното, т.е. обмяната на произведения и продукти.

През тези години животът на народа се влошавал и от нападенията на различни номадски племена – *печенеги*, *узи*, *кумани* и др., които често опустошавали цели области от държавата. Всичко това довело до въстанието на Асен и Петър (1185-1187 г.), което с масовия си народен характер и умело ръководство на двамата братя завършило с победа. В пределите на новосъздадената българска държава влязла и "цяла Северна България от Западна Стара планина до Черно море"[15], в т.ч. и родното ни село.

Нашият край се развивал благоприятно и в свободната българска държава по времето на цар Калоян (1197-2007 г.), цар Иван Асен II (1218-1241 г.) и по-късно, когато вследствие на феодалното развитие на държавата и на нейната политическа раздробеност, тя била разделена на три царства – Търновско, Видинско и Добруджанско. Нашето землище, заедно с Берковица и Кутловица, спадало към Видинското царство с владетел през 80-те година на XIII в. Шишман, а по-късно и Михаил Шишман.[16]

Преобладаващото население, както в страната, така и в Берковско и Кутловско (по това време Кутловица е село) било селячеството. То попаднало под властта на едри местни феодали и получило малки парчета земя за обработване и прехрана. В югозападните български земи имало държавно селячество, пряко подчинено на централната администрация. За такива селяни в нашия край историята не дава сведения за сега.

Основната зависима група селяни били *париците*, снабдени със земя за обработване. Те били местно население, а земите им – наследствени. Имало и други категории селяни – *отроци*, но без земя. Те били *ратаи* (слуги) с най-тежко икономическо и социално положение. През XIII и XIV век се появили и *технитари* (занаятчии): дърводелци, ковачи, грънчари и др., които снабдявали населението със земеделски сечива и материали. Значително развитие достигнали и домашните занаяти като предачество, тъкачество,

шивачество, кожухарство, подничарство (подготвяне на специални каменни съдове – *подници*, използвани за печене на хляб) и др.

Както по време на византийското робство, така и през XIII и XIV век селяните изпълнявали задълженията си към феодалите в три форми: отработъчна рента (*ангария*), натурална рента и парична. Най-разпространената ангария (безплатен труд) била *градозиданието*, т.е. поправка и построяване на крепости. Така например, селяните от нашия край изнасяли на гръб, или с добитък, камъни и други строителни материали за изграждането и поддържането на крепостта "Калето" край Берковица, а също и за крепостта "Непирче". Много от тези въпроси е трудно да се конкретизират за нашия край поради липса на исторически данни, но обществено-икономическите, социалните и политическите процеси се развивали общо за цялата ни страна и са били неразривно свързани помежду си.

Най-разпространеният натурален данък бил *десятъкът* – една десета част от селскостопанската продукция и домашните животни се предавала на местния феодал. Паричните данъци се изразявали в плащане с пари – данък върху къщите (*димнина*), за паша на добитък, за сечене на дърва, риболов, както и за различни глоби. Всичко това свидетелства за развитието на парично-стоковото стопанство по нашите земи. За тази цел били сечени златни, сребърни и медни монети. Това потвърждават и намерените сребърни монети от времето на цар Иван Асен II (1218-1241 г.) и на цар Иван Александър (1331-1371 г.) при разкопките на "Калето" край Берковица.

Положението на българският народ през втората половина на XIII век се влошило не само от жестоката експлоатация, вътрешните междуособици, но и от чужди, опустошителни нападения. Така например през 1261 и 1266 години маджарски войски нахлули в Северозападна България, като достигнали до река Искър, а някои части и до Търново. Без съмнение е, че от това нахлуване и ограбване пострадало и нашето землище. Още по-тежък удар върху него нанесли татарските нашествия през 1265, 1278 и 1285 г.[17] Техните набези опожарявали села, избивали населението или го отвличали, плячкосвали покъщнината и добитъка. Пътищата на татарските нашествия се превръщали в пепелища. Такъв ужас изпитвало и населението от нашия край. За да се спаси, то често се укривало в горите и планинските усои, заедно с добитъка си и с най-необходимата и ценна покъщнина.

Глава III
ПОД ГНЕТА НА ОСМАНСКАТА ТИРАНИЯ

В края на XIV век българската държава била подложена на ожесточена турска експанзия. От 1352 до 1396 г. – цели 44 години, българският народ отстоявал своята независимост с мъжество, кръв и смърт. Нашият край – Берковско и Кутловско, заедно с Видинското царство били окончателно завладени през 1396 г.[18] Естественият исторически процес на развитие на нашата страна е прекъснат в продължение на близо 5 века или в историческа точност – 482 години, а народът ни е хвърлен в най-тежка народностна верска и национална трагедия.

Със завладяването на българската държава се установило господството на османската военно-феодална система, която ярко се очертала към края на XV век. През първата половина на XVI в. *мирийската* (държавната) земя била поделена между различни феодални владетели, принадлежащи на султана, висши сановници, паши, бейове, джамии, сиропиталища и пр. Основно място в тези владения заемали свързаните с военни задължения към върховната власт *спахии*. Те били задължени във време на война да подпомагат султана с определен брой войници-конници в зависимост от големината на владението си. Така спахилъкът се оказал основна форма на земевладение. За спахии били назначавани отличили се по време на война бойци. Чрез спахилъка султанът укрепвал принципа на централизацията, както в земевладението, така и във военната организация и държавната администрация.[19] По този начин с по-малко сили завоевателите държали в подчинение многобройно население. Обществено-политическата власт на империята се осъществявала с помощта на местни военно-полицейски органи – *субаши*. Такива имало и в нашето село. Цялото българско население било поставено в положение на пълна икономическа и политическа зависимост от османската държава. Селяните владеели земите, градините, лозята и др. в чертите на селото и 1 км. в радиус около него. За да владее земя извън този периметър, селянинът трябвало да получи *тапия* (документ) срещу заплащане за собственост, наречена *бащиния*. Такова владение са имали и жителите от нашия край. Селяните, както в цялата страна, така и тук, били обложени с много натурални повинности и

парични задължения, както към държавата, така и към местните феодали-спахии. Броят на различните видове данъци достигал внушителното число 80.

Най-ранни сведения

Еедин от най-важните въпроси в настоящата кратка история е за възникването на селото ни, и по-конкретно – къде е било разположено то и от къде носи своето по-старо има Гушанци?

По открити досега исторически документи, с. Гушанци се е преместало няколко пъти и няколко пъти му се е променяло името. Така например, в съставения турски регистър от 1576 г. (това засега е най-ранната година, в която срещаме за първи път името на селото) за облагане на българското население от 13 *кази* (околии) с данък десятък овце, се сочи селото ни с име "с. Кушаниче", което по-рано е носило името "Кошан" и е изселено.[20] На стр. 549, в същия източник – Извори на българската история, том XVI, е отбелязано: "Кушаниче, каза Берковча – изселено".[21]

Проф. Петър Петров в своя труд "По следите на насилието" пише: "Кошан, село във Врачански окръг – изселено."[22] В същата книга, "Из джелепския регистър от 1576 г.", четем: "с. Кушаниче – вероятно Кошан – изселено."[23] М. Калцин също посочва с. Кошан (Врачански окръг) като изселено. Регистърът е за поголовния данък *джизие*, съставен на 20.II.1620 г.[24] В друг турски регистър от 6 юни 1692 г. също срещаме името с. Кошан.[25]

От така посочените исторически извори можем да подчертаем с положителност, че село Гушанци е съществувало като селище дълго преди 1576 г. и след това се е изселило. Причината за неговото изселване засега не ни е известна. Не знаем какво е накарало нашите предци да напуснат тогавашното си поселение. По всяка вероятност това се е дължало на някакво природно бедствие, на епидемия, нападение на чужди народи или на нещо друго. Може да допуснем, че жителите на село Гушанци са напуснали своето местонахождение поради експлоатацията, налагана от турската власт чрез данъчното бреме, или пък насилствено ислямизиране ги е принудило да се изселят.

Такива случаи не са рядко явление за Османската империя по това време. Най-масови изселвания на българското селячество през този период има във втората половина на XVI в. Историческите

извори сочат за наличие на такова помохамеданчване и в нашия край, макар и поединично. Така в регистър с подробен опис на *джелепкешаните* (закупвачи на добитък), изработен от 26 юли до 5 август 1576 г., се искат овце – къдравоопашати и от "каза Берковча". В регистъра се споменава и с. Кушаниче. От него трима жители – Съботин Райко, Тевзир (или Тензир) син на Абдулах и Кара папаз (Черния поп) трябвало да представят данък десятък общо 80 овце, или: Съботин Райко – 30 овце, Тевзир – 25 и Кара папаз – 25.[26] Това означава, че тримата са имали 800 овце. Цялата Берковска *каза* (околия) през този период е предала по силата на държавни доставки 191 935 овце на турската държава. Тевзир е турско име и се носело от потурчен българин – християнин, тъй като след името Тевзир пише: "син на Абдулах", което значи "син на божи роб".[27] С това име "син на Абдулах" са писали имената на похамеданчените българи тогава. Презимето Абдулах (или Абедин) е било служебно фамилно име за нови мюсюлмани, т.е. ново-потурчени християни.[28]

Навярно това не е изолиран и единствен случай. Източниците сочат, че в Македония, северозападните земи и в Мизия "голяма част от мохамеданите били ислямизирани българи или похамеданчени роби",[29] като в същото време нараснал и броя на единичните помюсюлманчвания.

И все пак, засега причината за изселването не е известна. Думата "изселено" в исторически смисъл говори, че то е било извършено по принуда, по насилие. Но от какво? Може би бъдещите проучвания ще разкрият и това, и много други събития, свързани с първото заселване и месторазположение на селото Кошан (Кушаниче) или Гушанци.

В околностите на местността "Чъртово" ("Чъртаво"), на около 4-5 км. североизточно от с. Замфирово, има местност, която и днес се нарича "Селището". В нейния район при обработване на нивите с трактори случайно е разорана пещ, освен това са открити много фрагменти от съдове за домакински нужди, оръдия на труда и др. На мисълта, че навярно тук е било разположено село Кушан (Гушанци) ни навежда етимологическото изяснение на името "Чъртово". Според археолога Васил Миков "Чъртово" означава "крепост, място, което е непревземаемо, трудно достъпно място, което само дяволите могат да превземат".[30] В това обяснение на понятието Чъртово се крие известна истина, тъй като на руски език думата *чорт* се превежда като *дявол* и от тук – трудно място,

недостъпно, т.е. Чъртово. Името Кошан навярно произлиза от характера на местността, при което допускаме, че е било разположено в равнина, обкръжена от всички страни с височини, подобно на *кош* – съд за зърнени храни и от тук да идва и неговото име Кошан.

Обикновено при разселването си славяните и българите са избирали за селища трудно достъпни места, естествено защитени с височини, които да ги пазят от студени ветрове и вражи нападения. Местността "Чъртово" освен, че е изпъстрена с височини, е била покрита и с буйни, гъсти гори, което също е служело за прикритие на населението.

При обработката на полските земи тук са намерени оръдия на труда, оръжия (копия и стрели), както и фрагменти от битова керамика, които свидетелстват за наличието на антично селище от византийско и римско време.

В друга местност на Замфировското землище – "Чавкаровото", намерените материали сочат за съществуването на по-късно средновековно селище. За тези две отдавна изчезнали селища споменава и М. Миланов във вестник "Ком", брой 24 от 3.VIII.1991г.

За това "селище" в местността "Чъртово" историята и летописите мълчат. Но народната памет е съхранила името на местността "Селището" от незапомнени времена. Това ясно говори, че тя е била обитавано, населено място. Имало е хора, поминък и живот. Намерени са глинени мъниста, прешлени за вретена, тежести за рибарски мрежи, железни стрели, копия, керамични съдове и др. В онези стари времена историята не се е писала с перо, а се е изкопавала с копие и меч. Затова преданията и легендите заедно с намерените находки са верни доказателства за съществуването на "Селище".

Допустимо е предположението, че с. Кошан може би е местело местонахождението си по неизвестни нам причини няколко пъти. Първо като антично селище в "Чъртово" с неизвестно име и второ в "Чавкаровото" като средновековно селище.

А може би това са две различни селища в горепосочените местности, съществували в различно време. Не е изключено неизвестно бедствие да го е пръснало в различни времена по различни места и в последствие малка част от населението да се е заселила на сегашното място, с документалното вече наименование село Кошан (Кушаниче) – "изселено". За неговата малобройност по онова време твърди и турски документ от 1666 г., където се посочва,

че село Гушанци има 28 български къщи. Така то идва от старото си поселение с името Кошан и по-късно се назовава Гушан, Гушанци.

През 60-70 година на XIX в. село Гушанци е най-голямото село с най-многобройно население и плащало най-голям военен данък *бедел – аскери* в размер на 27 527 *гроша* и 32 *пари* (1 *пара* = 1/40 *гроша – бел. ред.*) в Берковската каза. Общият данък на селото пък – военен за недвижимо имущество и данък от приходите за 1872 г., възлизал вече на 42 276 гроша и 4 пари, и също бил най-големия в Берковско.

Бъдещите историци – изследователи на историческото минало на село Гушанци, трябва да се опрат в своята научно-изследователска дейност на три опорни исторически обекти – крепостта "Непирче", античното селище в "Чъртово" и средновековното селище в "Чавкаровото". Само те могат да хвърлят обилна и вярна светлина върху предположенията дали са едно и също селище с еднородно потомствено население и с последователно разселване, или са били различни селища с различно възникване, развитие и изчезване.

А етимологичната и топонимична връзки между с. Гушанци и старите селища са очевидни. И днес в Замфирово от старо време съществуват например две многородови фамилии – Чъртовченете (от местността "Чъртово") и Чавкарете (от "Чавкаровото"). Това говори за известна приемственост, може би на първопреселилите се фамилии. Подобна теза поддържаше и многоуважаваният стар учител в селото Фердинанд Попов, под чийто апостолски и педагогически грижи са минали 2/3 от възрастното население на Замфирово. Той изследваше някои исторически проблеми от миналото на селото ни, включително и повдигнатите тук. Заслужава уважение мнението на този достоен човек на учителското поприще, роден през 1882 г. и починал през 1965 г.

Кога се е изселило селото? – Това за сега също не може да се определи точно. Знаем само, че с. Кошан преди 1576 г. е било изселено и носи името Кушаниче, т.е. село Кошан е съществувало много по-рано, може би още от славянско време.

При разселването си жителите избрали за ново поселище дола с извор "Чербул", между връх "Непирче" и височините "Булван" и "Кутра", които са естествена защита за населението от студените ветрове. Долът, в който се заселило то, е сгушен между посочените върхове, а жителите за да запазят и малко от старото си име приели и част от характерността на новото местонахождение, при което се получило новото име на селото, т.е. сгушено и сетне Гушаниче,

Гушанци. Навярно това обяснение на името е най-близко до истината.

Допустимо е също така и твърдението на Димитър Цухлев за народното предание, че името на "Гушавския манастир" може би е произлязло от елена – рогач *гушавец*, който под гушата си е имал гердан от бели петна, подобно на добре охранените бикове. Този елен *гушавец* е бил пренасян в оброк на известен празник ежегодно от местното население, при което жертвоприношението е в чест на измолване на нещо хубаво, на нещо добро от бога.[31] Името на местността "Чербул", която съществува и днес със същото име, преведено от латински език означава елен.[32] Може би в този елен гушавец се крие истината за името на селото ни. За да получи местността името Чербул (елен), това означава, че вероятно цели стада елени са се развъждали в нея. Има и други тълкувания на селищното име, например, че произлиза от болестта *струма* (гуша) и от тук Гушанци. Това не отговаря на истината, тъй като тази болест не е масово разпространена в селото за да му даде името.

Д. Михайлова в своята книга "Местните имена в Берковско" привежда твърдението, че името на селото произлиза от личното име Гушан, съкратено от имена като Драгошан, Благошан и др.[33] Трети смятат, че селото ни е получило името си от турския пълководец Гушанцалията – Гушанчалъ Халил. Това също не отговаря на историческата истина, защото този турчин действително произлиза от с. Гушанци, но е живял по-късно, в края на XVIII и началото на XIX век. А името на село Гушаниче срещаме още в 1576 г., по-късно в 1607 г.[34] и в 1666 г. пак се споменава Гушаниче[35], Гушаница и т.н., т.е. много по-рано от появата на Гушанчалъ Халил. Следователно напълно не отговаря на истината, че село Гушанци носи името си от турския пълководец Халил, а обратното – Халил е произлязъл с потекло от с. Гушанци в края на XVIII в. и е получил прозвището Гушанчалъ (Гушанцалията) Халил. Това нещо потвърждава и Вера Мутафчиева в книгата си "Кърджалийско време", където пише, че "от село Гушанци – днешно Замфирово, Михайловградско, е произлязъл Гушанцалията – Гушанчалъ Халил".[36]

Гушанчалъ Халил се издигнал като военен и е бил един от генералите на Осман Пазвантоглу, който се отцепил от централната турска власт във Видинския край и се обявил за самостоятелен владетел от 1794 г. до смъртта си на 27.I.1807 г. Гушанчалъ Халил бил еничарски вожд, владеещ част от Белград и сподвижник на

Осман Пазвантоглу. Не е изключено той или родителите му да са поислямчени българи-християни от с. Гушаниче. Годината 1576, която ни посочва, че село Кошан е изселено, съвпада с масовите изселвания на български села с оглед спасение от непоносимия икономически гнет. Тези изселвани през втората половина на XVI в. добили масов характер.[37]

Тежки са били тези робски години за жителите на с. Гушанци. Като обикновени поробени *раи*, те неведнъж със страх посрещали и с проклятие изпращали турски орди. Плащали различни данъци, както и данък *диш парасъ* – данък за изхабени зъби при ядени на печени кокошки. По тези и други причини, част от жителите на селото изсекли по малко от гората и тръната на северозапад, изградили схлупени къщурки и вдигнали новата махала Трънячковица. Това не било прищявка, а тежки мъчителни години на борба за избавление, на борба за опазване на род и вяра. Сянката на полумесеца с кървавия ятаган тегнела денонощно над българското население и го принуждавала да се изселва за да оцелее. Пример в това отношение е и с. Гушанци.

Масовите ограбвания на жителите на с. Кошан или Гушаниче, не винаги могат да се конкретизират, защото различните данъци – били те парични, натурални или повинностни – се включвали в общите задължения и събирания на казата (околията). Така от Берковската каза със заповед от 24.V.1566 г. се искат 30 500 глави овце за султанските войски във Белград.[38] Цифрата е внушителна и показва тежкото ограбване във връзка с данъка *десятък*, а от друга страна е показател и за огромното развитие на овцевъдството в Берковско по това време. Този данък сочи, че в каза Берковица е имало над 305 000 овце. Под тези удари са попаднали и жителите на с. Кошан - Гушаниче.

В един турски финансов документ от 12.II.1666 г. се изброяват селищата в Берковската каза и българските къщи в тях.[39] В същата година Берковица е била обявена повторно за *вилает* (област), а за първи път това станало през 1491 г. Документът представлява списък – регистър на данъка *джизие* (поголовен), облагащ само християнското население от 16 до 46 години. Прави впечатление, че по онова време административния обсег на Берковица бил твърде обширен. В нейния периметър спадали цялата бивша Фердинандска (Михайловградска) околия и села от бившите Ломска, Белоградчишка и Врачанска околии като Говежда, Долно и Горно Церовене, Вирове, Расово, Комощица, Буковец, Белотинци и

други села от Белоградчишко, както и Осиково, Добруша, Дупляк, Липен и други от Врачанско. В повечето случаи селата възниквали близо до горски и планински масиви, в пресечени и трудно достъпни местности, удобни за укриване и защита от различни нападения. Много от селищата били ограбвани и опожарявани от поробителите, а жителите им избивани, потурчвани или отвличани. Всичко това довело до изселването на някои и установяване на нови поселища. Изглежда такава е била и съдбата на с. Кушан - Гушанци. Населението му се сгушило и изпокрило в подножието на връх Непирче, а при заплаха навярно е използвало защитните стени и гористите усои на крепостта за отбрана.

Османският регистър дава бройката на българските къщи за облагане с поголовен данък поселищно, както следва: Чипровци – 280 български къщи – най-много в Берковския вилает през посочената 1666 г. След това следват с. Копиловци – 200 български къщи, с. Расово – 80 къщи и др. А ето и броят в други села около и по-далеч от село Гушанци: Сумер – 28 къщи, квартал Беговица (назована по това време Бег-Бинар) до Берковица – 29 къщи, Драганица – 20 къщи, Заножене – 30 къщи, Гушанци – 28 къщи, Горно Озирово, Крапчене, Превала и Чемиш по 28, Митровци – 13, Лопушна – 14, Бистрилица – 12, Живовци – 10, Преплъжене – 9, Спаница (Спанчевци) – 10, Песочница – 10, Баловица (Балювица) – 10, Мала Кутловица – 7, Голяма Кутловица (Фердинанд) – 10, Боровци – 8 къщи и т.н. Село Рушдие махлеси (Рашовица) по-късно било населено изключително с черкези и се е водило в документите като Черкезко село.

Така по броя на българските къщи Гушанци било нормално за времето си село, като през 1872 г. станало най-голямото в Берковска каза по броя на мъжкото население за облагане с военен данък (бедел – аскери). В регистъра не се дава броя на турските къщи по селища, но е ясно, че тук е имало малобройно турско население и представители на турската власт в селото. За това свидетелства топонимията на някои места в Гушанското землище, като: Серайо, Аметица, Афъското, Исламовото, Ченгурус и др. Такава е историческата съдба на селищата – съдба, като на човешкия род – едни се запазват, други се издигат, трети умират и изчезват, нови се раждат, четвърти се развиват в административни центрове и т.н. Историята се развива и всичко се изменя, казва още преди векове древногръцкия философ Хераклит.

Освен от многобройните данъци и различни форми на експлоатация, селяните от Берковско страдали и от военните действия, които водела турската войска с Австрия, Полша и други държави. Така през 1689 г. след разбиване на турците при Ниш, австрийските войски завзели Видин на 13.X.1689 г., като малко по-късно паднала Берковица и Берковско. Вследствие на тази война земите тук били силно опустошени от оттеглящите се турски войски. От това пострадали най-вече жителите на Берковско, включително и на с. Гушаниче. Генерал Е. Ветерани, който разбил турците и превзел Берковица и Берковско, пише: "Населението от околността ме уверяваше, че по мой знак ще избият всички тамошни турци, защото там на двама християни се пада по един турчин".[40] Тази записка идва да подчертае следните изводи: – първо, че в Северозападните български земи, включително и в Берковско, турското население било малцинство и второ – готовността на българите за освобождение. Това се отнася с особена сила и за жителите на село Гушаниче.

При отстъплението на австрийците над берковските села били нанесени големи опустошения. Турците си отмъщавали жестоко за оказваната от нашето население помощ на австрийците с хранителни продукти и разузнавателна дейност.

В края на XVI и началото на XVII век в Османската империя започва икономическо, политическо и военно разложение, което впоследствие се засилва. Това се отразило и върху бойната мощ на империята. Тя губела сраженията по бойните полета, както срещу Австрия и Полша, така и срещу Русия. Еничарският корпус се разложил и се отдал на грабеж върху мирното население. Спахиите се отказали от задълженията си да се явяват в помощ на султана по време на война. Част от тях обсебили земите, дадени им за временно ползване. Данъците също били увеличени. Всичко това влошило положението на народните маси. Вдигнали се различни въстания и в Берковско, като най-значими били Чипровското през 1688 г., Манчовата буна с център с. Бистрилица в 1836 г., в с. Бели Мел през 1837 г. и др. Историческите извори не посочват в тях да са участвали жители на с. Гушаниче. Причина за това била неговата отдалеченост от центъра на въстанието и от сръбската граница, където населението емигрирало при неуспех.

При избухването на Чипровското въстание, въстанало и Берковско до р. Бързия, но конкретни данни за нашето село няма. Но на историческата карта обаче е посочено, че при масовото

изселване от Берковско след Чипровското въстание, участвало и населението от с. Гушаниче.[41] Това говори за някакво участие, или съмишленост, а може би и за доставка на хранителни продукти за въстаниците, поради което жестокостта на турския ятаган принудила и част от жителите на село Гушаниче да емигрират в Румъния.

През 1794 г. Осман Пазвантоглу откъснал Видинската област (без Берковско) от империята и се провъзгласил за самостоятелен владетел. През октомври 1800 г. един от пълководците на Пазвантоглу – Филибели Мустафа, нападнал внезапно през нощта Гюрджи паша, който идвал от Берковица и го разбил.

През м. декември 1800 г. Осман Пазвантоглу нападнал с многобройна войска Берковския край. Град Берковица бил превзет. Султанската власт направила безуспешен опит за възвръщане на района. В края на същата и в началото на следващата 1801 г., централната турска власт отново атакувала с 8 000 наемници и 4 000 стрелци и пехотинци, и след тежък бой си възвърнала Берковица. Градът бил разрушен и опустошен. Но околностите на Берковско останали под владичеството на Осман Пазвантоглу. За управител на Берковица от централната власт бил поставен Хаджи Осман. На 9 март 1801 г. в писмо до *садразамина* (великия везир), той съобщил, че "поради настъпилата зима" няма възможност да събере войска и да освободи Берковска околия. Това, написал той, "ще се осъществи при настъпване на благоприятни условия през пролетта".[42] На следващата година той изпълнил обещанието си. Така жителите на с. Гушаниче били нападани и от войските на Осман Пазвантоглу. Населението било ограбвано безпощадно както от редовната турска войска, така и от различни нахлуващи чужди войски и разбойнически групи.

Селото ни не било отминато и от опустошителните грабежи на кърджалиите. Преди 1818 г. Берковица била завладяна на два пъти от тях. За защита на града от нападението бил изкопан дълбок и широк ров, който го опасвал отвсякъде и бил пълнен с вода. Наречен бил "Хендека". За влизане в града имало подвижни мостове на макари, които нощно време се вдигали. Градът имал две изходни укрепени *капии* (врати) – Видинска капия и Софийска капия. Така в онези неспокойни времена градовете се предпазвали от кърджалийската напаст, а селата били оставяни на техния произвол. При тези нападения жителите на с. Гушаниче се укривали с добитъка си в близките околности и най-вече в

непристъпния по онова време и обрасъл с гъста гора връх Бежан, където бягали голяма част от жителите на селото ни. От тук идва и името на върха – Бежан, тясно свързан с поселищната ни история.

Поминък, земевладение и данъци

В епохата на робството жителите на село Гушаниче се занимавали със земеделие, животновъдство и занаятчийство. За този поминък на хората благоприятствал сравнително добрият климат и плодородни места в нашия край. Земята в онези далечни времена се обработвала примитивно – оране с дървено рало, копане с мотика и жътва със сърп. Вършитбата се извършвала на харман с *дикани*, теглени от работен добитък – волове, крави, коне. Зърното се мелело в примитивни мелници, движени от водите на Реката, Бързия в Боровския район и др. Сеното за добитъка се прибирало от ливадите посредством коси и вили. Жителите на селото се занимавали и с лозарство, чиито плодове се отглеждали по високите места.

Най-хубавите лозя с доброкачествено грозде били в местността "Чингурус" (или "Ченгурус"), което в превод от турски език означава винарска местност, местност с добри лозя. От това висококачествено грозде правели прекрасни вина.[43] Отглеждали се и много зеленчуци. Зеленчуковите градини обработвали и напоявали с мотика. Тези градини били разположени както в дворните парцели, така и по течението на реките Конярево, Реката, Раковица и др. За засилване на почвите често оставяли нивите без насаждения за една, две или повече години.

Пасбищата по височините около селото – Непирче, Кутра, Бундино, Докино, Булван-Чукара, както и в доловете Чербул, Селски дол, Попов дол и др., предоставяли добри условия за развитие на животновъдство. Отглеждали се овце, по-малко кози, крави, говеда, биволи и коне. Това бил добитък за работа, храна и кожи за облекло. Османските източници сочат за богато развито овцевъдство по нашите земи. Това се потвърждава и от турските документи за с. Гушаниче още от 1576 г. и по-късни дати. Отглеждали се и свине. Бил развит и ловът на различен дивеч. Непирче и Чербул били обрасли с вековна гора, в която се криели дори и елени, които утолявали жаждата си с водите от естествения извор – Чербул (от лат. език – елен[32]). Развити било и отглеждането

на копринени буби. Само от данък десятък върху коприната през 1875 г. в Берковската каза били събрани 9 741 гроша[44], което говори, че бубарството е било доходен поминък в Берковско. Това се потвърждава и от един любопитен факт. През 1876 г. турският султан Абдул Азис, които имал 130 жени, заминал за Западна Европа и посетил Парижката световна изложба. Султанът и френският император Наполеон III-ти видели на изложението пашкули и килими от Берковица, които предизвикали голямо възхищение у посетителите и високите гости.[45] Последните били придружени от Салахедин бей, обяснител на изложените стоки от Турция. За да не засегне престижа на страната си Салахедин бей не споменал, че пашкулите и килимите са от Берковица (поробена България), а само че са от Турската империя. Придружаващите изложението документи пък говорят, че Турция се представила там само с маслини и риба. Килимите и копринените изделия от нашия край спечелили висока оценка от генералната комисия на изложението, съобщава в. "Турция" в брой 289 от 30 юни 1868 г. Добре развито в Берковица било и килимарството, за което потвърждава и факта, че преди Освобождението тук е имало 600 килимарски стана. Не случайно в града съществуваше и специално килимарско училище, което функционираше до 9.IX.1944 г.

Дял в производството на пашкули и килими има и Гушанското бубарство и овцевъдство, с което се занимаваха жителите на селото непосредствено до 9.IX.1944 г. Пашкулите се предавали в Берковица, а някои по-практични жители сами си правили специални уреди за вадени на свила – *чекръци*, от която изработвали различно оцветени плетива.

Големите постижения на парижкото изложение говорят както за завидно качество на продукцията, така и за изящното изкуство и майсторлък на българина от нашия Берковски край.

Подобни световни оценки получил и берковския малинов сироп на основаната от М. А. Шекерджи и синове в 1865 г. фабрика за преработка на малини в Берковица. Това сладко, ароматично и витаминозно питие, спечелило сребърен медал на световното изложение в град Лиеж през 1905 г., златен медал и почетен диплом в Лондон през 1907 г., както и много други награди.[46] Засега няма документални сведения Гушанци да се е занимавало с малинарство.

Нашироко в поминъка на селото се отглеждали и *гръсти*, от които както древните траки по нашите земи, така и населението изработвало платна за черги и облекло. Малко били радостите на

селяните от плодовете на своя труд, понеже често страдали от природни бедствия (суша, киша, градушка, мраз), опустошителни чужди нашествия, турски ограбвания и др. Животът на село бил тежък. Хората живеели в ниски, схлупени къщурки, оградени с плет. Цялото домочадие – стари, млади и деца – често живеели, хранели се и спели само в една стая, а често съжителствали и с животните. Храната била оскъдна и безвкусна. Хлябът се приготвял чрез изпичане с жар и гореща пепел, а по-рядко с подници. При този начин на живот епидемиите вземали своята богата дан. От занаятчийствата най-добре било развито дърводелството, коларството, шивачеството, овощарството и др. Преобладаващата форма на търговия тук била размяната на продукти срещу продукти, т.е. натурална размяна. Както в другите села на Берковско, така и в село Гушанци в периода от 1862 до 1878 г. земята била основното богатство на населението, а земеделието основен поминък.

Историческите извори сочат, че след въстанието през 1850 г. във Видинско, Ломско, Белоградчишко, а някои сочат и вълнения в Берковско, едрото мюсюлманско замевладелие било ликвидирано и в Берковския край. В изследването на Славка Драганова се вижда картината на притежаваната земя от населението – българи (християни) и турци (мюсюлмани).[47] Към 70-те години на XIX в. българите от село Гушанци владеели общо 23 699 дююма (един дююм се равнява на 919,3 кв.м.; *дюлюм* на турски), разпределени между 276 домакинства с 266 къщи (11 домакинства били без къщи). По тогавашна оценка земята възлизала на 2 380 625 гроша. За достоверността на тези данни имаме основание да се съмняваме, тъй като поради налаганите тежки данъци от турските власти, българското население укривало както добитъка, така и земята си. По социално положение в селото преобладавали средните земевладелци – 164 домакинства, които владеели общо 14 562 дююма земя, т.е. повече от половината земя. В село Гушанци по това време имало и заможни селяни със собственост 151-300 дююма земя. Към тях спадат и 29 домакинства, владеещи 5 373 дююма – или средно над 189 дююма на домакинство. Трима души владеели от 301 до 400 дююма или общо 1 145 дююма и само един владеел 554 дююма.

Бедните селяни в село Гушанци били 70 домакинства. Те владеели общо 2 065 дююма или средно по 29,5 дююма на домакинство. Те не притежавали достатъчен земеделски инвентар и

работен добитък. Впоследствие на нахлуването на новите капиталистически отношения, тези хора постоянно обеднявали, разорявали се и се обезземлявали – процес, който особено се засилил след Освобождението.

В землището на село Гушанци имало и *перекендентни* имоти на мюсюлмани, прехвърлени към Берковица или в други селища, където живеели техните притежатели. Данъците от тези имоти и доходите от тях са плащани в Берковица през 1874-1875 г. Такива перекендетни имоти и стопански сгради са притежавали осем мюсюлмански домакинства, разпределени както следва: две домакинства владеели по 80 дюйма, едно – 79, едно – 233, едно – 485 и едно – 1 426 дююма, разпределена на 24 места и оценена на 123 650 гроша или всичко 2 333 дююма турска земя в Гушанския край. От посочените собственици три домакинства били едри земевладелци, което показва, че турската власт в селата на Берковско, включително и в село Гушанци, се крепяла на малък брой техни сънародници, но силни в икономическо и политическо отношение. Със своите земи и господарско положение те респектирали поробеното местно население. Посоченият исторически източник дава сведение и за три турски чифлика и една разрушена воденица. Народната памет е съхранила спомена за турските едри земевладелци чрез имената на местностите: Афъз–Афъзкото, Амет–Аметица и Кьор–Модур с голямата сграда Кулата в имота си към Бежан. Такава била картината на земевладението в село Гушанци през 70-те години на XIX в. Турските земевладелци живеели охолно в Берковица и чрез свои доверени лица ръководели обработването на земята в селото на ангарийни начала, на *изполица* и *кесимджийство* от българите.

За голям период от време, потвърдено със закона от 1858 г., се считало, че собственик на земята е турската държава. Това било уредено още при завладяването на България през 1396 г., като селяните били само наематели на своите парчета земя. По-късно със закон от 1867 г. владяната и обработвана от селяните земя се смятала за тяхна собственост. И така в Берковско, включително и Гушанци, се създало дребно стоково земеделие. Селяните ставали собственици на земя, която добивали чрез паричен откуп и документи (*тапии*). Въпреки това селското стопанство се развивало твърде бавно поради множеството данъци, налози, глоби и злоупотреби, поради отдалечеността от търговски центрове и други многобройни пречки.

Непосредствено преди Освобождението в цялата Берковска каза най-често употребяваната мярка за тегло била турската мярка *ока*, която се равнявала на 1 284 грама. По-голяма мярка за тегло било *берковското киле*, което се равнявало на 20 *оки* или на 25,680 кг. В различните краища на поробена България били използвани различни килета, които имали различна тежина. Така например русенското киле било 123 оки, варненското – 60 оки, т.е. три пъти повече от берковското, цариградското – 20 оки и т.н. При продажбата на стока, добитък, сечива и различни предмети, основна разменна парична единица бил турския *сребърен грош*. По-малка единица, използвана в дребната покупко-продажбена дейност, бил *мангъра*, състоящ се от 5, 10 или 30 пари. В един турски грош се съдържал обикновено около грам сребро, което приведено към днешната стойност на българския лев означава, че той струва 43 стотинки, или тогавашните 2,32 гроша биха се равнявали днес на един български лев (данните са към 1990 г. – *бел. ред.*).

Данъчното бреме спъвало развитието на селското стопанство. В това отношение данък десятък бил един от тежките данъци. Обикновено селяните давали по 1/10 част от произведеното в своето стопанство, събирано в натура. При появата на стоково-паричните отношения десятъкът се запазил в натура само за житните култури. За всички останали производства и дейности се отчитал в парична стойност. Данъците се събирали чрез системата *илтизам*, т.е. откупване, при която с цел да се натрупат лични средства се извършвали много злоупотреби, което създавало много разправии с турските власти. С реформения акт "Гюлханския хатишериф" от 1839 г. бил премахнат откупа и се въвели държавни служители за събиране на данъците. Но и тази система скоро била опорочена и съпроводена с големи злоупотреби и ограбване на населението, включително и в Берковско. Така например в "Цариградски вестник" (бр. 478 от 9 април 1869 г.) се известява, че десятъкът в Берковско по това време е събиран от чорбаджи Димитраки от Пловдив, който вместо по един сноп на десет, вземал по три, а неговите агенти по селата събирали данъка по два пъти. Били събирани и данъци върху овцете, козите, свинете, движимите и недвижими имоти, полагани били разни повинности, вземали акцизи за виното, ракията и др., всичко около 80 вида данъци. Така, според документите, през 1872 г. жителите на с. Гушанци само за 4 преки данъци, между които военен данък и данък приходи, били изплатили на държавата голямата сума 48 274 гроша и 84 пари. [47]

Глава IV
БОРБА ЗА БЪЛГАРЩИНА И СВОБОДА

Безкръвна съпротива

Тежката и разорителна данъчна система на Османската империя отнемала голяма част от произведените продукти на селяните. Жестоката политика на религиозно-народностна и национална дискриминация, безотговорния феодален произвол и всекидневните безчинства над българите породили голямо недоволство сред широките народни маси и най-вече сред селячеството. Като всенародна реакция от този натиск се зародила и съпротивата срещу икономическия и народностен гнет във всички български земи, включително и в Берковско. От начало тя била невъоръжена, но по-късно станала кръвопролитна. В първите десетилетия борбата била насочена срещу експлоатацията и гнета на местните турски феодални господари, а след това прераснала в освободителна борба за отхвърляне на чуждото потисничество. И едната и другата борба подкопавали устоите на омразното господство.

Една от най-разпространените форми на съпротива била неизпълнение на задълженията към местните власти чрез укриване при регистрация за събиране на данъци и изпълнение на повинностни задължения. Обикновено работното мъжко население се укривало в близките височини и гори, докато мине кампанията. И до днес, западно от с. Замфирово, има местност с име "Бежан", което произлиза от старобългарската дума *бъгоунъ*, което означава беглец, място за бягане, укриване и пр. [48] Южно от селото има друга гориста височина с дол "Бундино", която служела за същата цел.[49] Наименованието на местността означава несъгласие, съпротива, бунт. Така историята запазила спомена и увековечила тези места.

Друга форма на борба било неиздължаването на паричните данъци от жителите на селото, които били включени в общите приходи на Берковската каза. Сведения за тази финансова съпротива притежаваме и от по-късна година. Така например, за 1875 и 1876 години от Берковска каза трябвало да се съберат преки и косвени данъци в размер на 5 519 126 гроша и 10 пари. Но в резултат на съпротивата с големи усилия били събрани едва 3 166 723 гроша

и 7 пари, при което *недоборите* (недосъбраните данъци – *бел. ред.*) се оказали значителни – 2 352 403 гроша и 3 пари, или около 43% от цялата сума.[50] В тази съпротива и недобори известен дял имат и жителите на село Гушанци.

Подобна съпротива е оказана и при събирането на данъка за овцете, където има недобори от един *товар* и 76 370 гроша, като един *товар* се равнявал на 500 000 гроша. При събиране на данъка десятък от зърнените храни също била оказвана съпротива чрез незасяване на нивите и др. Тази невъоръжена съпротива сдружавала народните маси, повдигала духа и надеждите им и подкопавала устоите на османската държава. Така например, само от селата на Берковската каза (без Берковица) през 1872 г., от данъците джизие, военен данък, данък върху доходите на мелници, ханове, дюкяни, тепавици, кошари и недвижими имоти, в имперската хазна постъпила сумата 1 200 062 гроша.[51] Значителен бил приноса и на с. Гушанци, от където били събрани 48 276 гроша и 4 пари. Интерес представлява военният данък бедел и аскери, които е събиран само от християнското мъжко население на възраст от 15 до 70-75 години, а понякога и от пеленачета до 100-годишни старци. Този данък бил събиран още от XV век, но разполагаме с данни за него от 1872 г. Той бил разхвърлян само върху селското мъжко население и възлизал на сумата 697 867 гроша и 35 пари за Берковско. Интересното е това, че най-голям данък от Берковската каза плащало мъжкото население на село Гушанци – 27 527 гроша и 32 пари, което означава, че мъжете от селото са били около 918 души на възраст от 15 до 75 години, като в някои извори за възрастта сочат от 14 до 70 години.

Село Гушанци било най-голямото в казата по население. За сравнение, на второ място е Чипровци с данък 25 973 гроша, следва Гаганица с 21 500 гроша и 8 пари, Стубел с 20 055 гроша и 24 пари, Вършец с 16 750 гроша и 16 пари, Боровци с 15 472 гроша и 24 пари, Драганица с 7 527 гроша и 32 пари, Бокиловци с 4 649 гроша и 24 пари, Рашовица с 2 029 гроша и 16 пари, Ново село (Благово) с 1 582 гроша и 20 пари и т.н.[52]

Това се забелязва и от данъка десятък върху зърнените храни. Например за 1875 г. село Гушанци трябвало да даде 826 килета жито, 300 килета овес и 2 килета ечемик[53] И тъй като 1 берковско киле било равно на 20 оки или на около 25,680 кг. се вижда, че от зърнените храни най-много били посевите с жито, и от него бил

най-голям данъка – около 21 211 кг.[54] Всичко това насилствено било вземано от трудолюбивите селяни на Гушанци.

И така робството продължавало дни, години, векове, през което време безчовечно действали свирепите закони на агаларството. Българският народ с омраза възприемал турския народностен и религиозен гнет, като презирал взаимоотношенията между поробител и роб. Имало и такива мъже, които за нищо на света не могли да понасят тази робия, беззаконието и незачитането на личното достойнство на българина. Кога за земя или за данък, за ангария или за хубава българка (любима мома или жена), за засегната лична чест или обида, българинът бил предизвикван, като често с риск на живота си защитавал с кръв личната си, семейна и национална чест.

Така народната памет съхранила спомена за една кървава драма в нашия край през онези години. В незнайна година буен младеж от Гушанци се връщал от Балкана, където наглеждал изкарания добитък в планината. В землището на село Гушанци бил настигнат от турчин, възседнал кон. Измореният нашенец не направил *темане* (поклон) на агата, което разярило турчина и той се нахвърлил с ругатни и бич. Жестоката обида на безправието засегнала личното и народностно достойнство на нашия съселянин. Свечерявало се. Огледал се момъкът и забелязал, че в полето нямало никаква жива твар. Тогава с юнашки скок смъкнал турчина от коня. Пръстите на ръцете му се впили в шията на турчина и не се отпуснали, докато агата не се преселил при Аллаха. За да заличи дирите на престъплението, трупът на турчина бил отнесен и захвърлен в непроходим горски трънак към Новото село, северно от Гушанци. После младежът се прибрал кротко в къщи, турчинът изчезнал, а властта не разкрила престъплението. Това не бил единствен случай през робската епоха в нашия край и често съпровождал неправдата и ръководел възмездието на народа и прозрението за свобода. Тази случка ми бе разказана от Пенко Кръстев от Замфирово (бивш дългогодишен член и председател на Окръжния комитет на БКП в гр. Михайловград) през 1988 г., запознат с нея по спомени от стари жители на селото. През последните години, проучвайки национално-освободителните борби в Берковския край, срещнах отново този случай във възрожденския ни печат, отразил събитията през онези смутни робски времена.

Хайдушко движение

Жестокостите на турските власти, огромните данъци, народностната и религиозна дискриминация, жестоката експлоатация и безправието на българския народ обусловили появата и на стихийна въоръжена съпротива срещу поробителите – хайдушкото движение. За страната то започва от XV век. Най-ранното сведение за тази въоръжена съпротива датира от 1454 г.,[55] която по-късно през XVI и XVII век се засилва. Метежници и хайдути се появяват и в Берковския балкан през XVII и XVII век. Местните власти получавали заповеди за тяхното унищожаване. Историческите сведения сочат, че между районите с най-активна хайдушка дейност винаги се посочва и Берковския край.[56]

Плановете на Русия за съвместни антиосмански действия с балканските народи, поражението на Турция във войната и с Австрия и Русия, както и самото разложение на османската империя, засилвало развитието на хайдушкото движение. Особено голяма била ролята на зачестилите войни на Русия с Турция през първата половина на XIX век. Това дало силно отражение и в родния ни край. През втората половина на XIX век в Берковско действали редица местни хайдушки чети, като тези на Ангел войвода от Берковица, на Ердам, Яким, Тудор, на Коста войвода от Влашко село (Мартиново), на поп Мартин, на Димитър Джунин, на Вълкана и Славчо от Бели мел, на Минчо, Сидер и Лалю, които обикаляли около "Тодорини кули" и др.

В околностите на нашето село и в близкия планински район голяма дейност развивала четата на Вълчан войвода. Негов байрактар бил Стоян от село Пърличево, наричано тогава Мечит махлеси (Малката махала). Този байрактар бил дядото на известната впоследствие богата фамилия на Стоян (Стоянчо) Трифонов от същото село. Четата бродела из Берковския и Врачанския балкан, наказвала турски злодеи и била закрила за българското население. От село Черкаски е запазено името на Маринко Комитата, действал в този район и очаквал четата на Христо Ботев през м. май 1876 г. край Вратцата. Хайдутите били поддържани с облекло и храна от околното население. Техният подвиг и героизъм е увековечен в наименованията на много местности в родния край, като "Хайдушките водопади" край Берковица, "Хайдушкото кладенче" край Черкаски, "Бундино" в Замфирово, "Тодорини кукли", които

носят името на героинята – боркиня Теодора от с. Спанчевци, действала с чета около 1820 г. Свидно пазел народа тези спомени за борците и кръщавал на имената им местности, извори и реки, за да възвеличае героичните им дела през вековете.

Нашият край е огласян и от бунтовническото ехо на националните войводи, минали с четите си през Берковско: Христо Македонски – 1864-1865 г., Панайот Хитов със знаменосец Васил Левски – 1867 г., Филип Тотю – 1867 г., Сидер Грънчаров – 1876 г. и др. Мълвата за тези войводи се носела като силен балкански вятър и като гореща жарава разпалвала националното самосъзнание, духът и волята на освободителната борба. При такава общонационална обстановка в нашия край се появява и хайдушката дружина на Стефан Айдуко от с. Гушанци.

Известно е, че през турското робство една част от чорбаджиите е сътрудничела на турската власт. Те предавали хайдути и бунтовници на поробителите, откупвали данъци от турците, като ги събирали в двоен и троен размер от населението. Тази антинародна дейност създала чувство на омраза и презрение към тях. Но не всички били родоотстъпници и не бива да хвърляме черни грехове върху цялото чорбаджийство. Много имотни и икономически силни българи били *мухтари* (кметове) или работили на други турски служби, но и подпомагали църковните и административни общини за просветното издигане на нашия народ. Други с риск на живота си оглавявали революционните комитети по градове и села, или влизали като членове в тях, като работели сърцато за народното дело. Историята изобилства с множество примери както от родния край, така и от национален мащаб. За това разказват и турските документи относно съзаклятниците от Берковица, които били все видни хора: Хаджи Петър Илиев, Тимо Стамболията, Давидко Мазничев, в с. Дервент (Бързия) – Истатко Петков (Стати), във Вършец – Георги Бозаджията, във Враца – Стефанаки Савов (ханджия) и т.н., което потвърждава историческата истина. Подобни примери могат да се посочат и от националната ни история.

Но печален факт, обаче, е обстоятелството, че сред чорбаджиите имало единици без развито национално съзнание и за които турската власт била сигурен източник за забогатяване. Такъв представител на покварената чорбаджийството от с. Гушанци бил чорбаджи Христо, от фамилията Ристовци. Той бил *нахийски кнез*, т.е. кмет на средищна община. По онова време турското

административно деление (1864г.) имало следните единици: – *вилает* (област), *санджак* (окръг), *каза* (околия) и *нахия* (централна средищна община).[57] Център на такава нахия (община) било село Гушанци и чорбаджи Христо бил кнез (кмет). Той натрупал достатъчно богатства за онова време, като закупил много имот и притежавал многоброен едър и дребен добитък. Всичко това му давало възможност да разполага с голяма власт и силно влияние пред турското управление. Често пъти придружен от заптиета, той тръгвал на народни обири по селата и Берковица. Разказват, че се срамувал да носи калпак и затова слагал на главата си турски фес, с което раболепно изразявал предаността си към турските власти. Независимо от това обаче, този българин – дядо Христо Цекин, издействал от турските власти разрешение и в 1850 г. построил параклис със свои средства, на мястото на днешната църква в селото. По-късно там било открито и местното килийно училище.

Стефан Каменов от Гушанци бил известен на всички под името Стефан Айдуко. (Думата *хайдук* има маджарски произход и означава борец за народна свобода. През епохата на робството сред южните славяни думата хайдук имала същото значение – отмъстител, борец за народна свобода. След Освобождението ни обаче тя изменила съдържанието си и означавала вече крадец, кокошкар и т.н.)

Стефан е роден в с. Гушанци, във фамилията на Белянченете. Някои данни сочат, че родителите му били от с. Нефела, Врачанско, но впоследствие по неизвестни причини се преселили в с. Гушанци. Бащата Камен и майката на Стефан били бедни но трудолюбиви хора, честни и смели, упорити и решителни, като силно ненавиждали турската робия и потисничество. Българското и човещината винаги тлеели в сърцата им, което успели да предадат и на своя син Стефан. Той видял и почувствал от малък социалната неправда по нашата земя, икономическото и политическо безправие на сънародниците ни. Немотията го направила твърд, а несправедливостта суров и издръжлив мъж. Майката на Стефан – Каменица, била красива жена, стройна, умна и пъргава. Турските първенци от Берковица и местните аги често я задиряли. Не рядко посетители на тяхната къща били неканени господари – турци, които идвали не толкова за ядене и пиене, колкото да изпитат удоволствието, породено от красотата на Каменица. При тези гости разбира се, женското прислужване било задължително, а яденето и пиенето порядъчно, като се съчетавало с нечисти погледи към

походката, лицето и тялото на красивата българка. Всичко това разгаряло желанията им към нея, придружени с похотливи помисли и намерения. Камен забелязвал всичко и търсел различни начини да спаси честта на жена си и своята семейна и нравствена чистота. Тези обстоятелства създавали постоянна тревога в семейството. Веднъж по вършитба, на хармана край Гушанци при бащата на Стефан – Камен, дошъл кехаята на селото – турчин, наместник на властта и му предал нареждане, че вечерта турски големец от Берковица ще му дойде на гости и жена му да приготви печени кокошки, баница и сладкиши. Камен отгатнал намеренията на турския "гост" и протестирал, но кехаята настоял да изпълни волята на големеца. Това засегнало силно нравствените чувства на нашия съселянин, а мислите му отгатнали нечестивите намерения на агата. Черна мъгла паднала пред очите му и той мислено чувал отчаяните писъци на жена си за помощ. В съзнанието му се породила ненавист, а сърцето му се задушавало от желание за мъст и още тогава Камен не се удържал, стоварил няколко удара с дърво по главата на кехаята и го убил. За да избегне отговорността и тежките наказания, Камен избягал с цялото си семейство в с. Турска бяла (днес Руска Бяла), Врачанско. Там преживели спокойно няколко години, отдадени на мирен труд, преди семейството отново да попадне под злонамерените погледи на турските заптиета. При един опит за нападение върху жена си, Камен извършва ново убийство на турчин и семейството бяга обратно в с. Гушанци, като получило прозвището Белянченете. Днес те са голяма фамилия, която с гордост носи това име.

Стефан, синът на красивата Каменица, от малък слушал за храбрите подвизи на хайдутите. Отрано видял тежкото положение и изпитал на плещите си резултатите от нещастното скитане на родителите си. Запознал се с турските злоупотреби и безправието на бедните българи. Всичко това засилило омразата му към турците и чорбаджиите. В него постепенно се изградило чувство на непокорност и решителност за борба с поробителите. Стефан наследил красивите черти на майка си, израсъл едър и снажен, обличал се спретнато и всявал респект и уважение сред турците, които гледали със страх този юнак.

Стефан Каменов се занимавал с кафеджийство. На ергенска възраст харесал кнезовата дъщеря Дзанка, която в народните песни се среща под името Дзандза, Дзанкя, Занка и други подобни имена. Бащата на Дзанка не бил съгласен да даде дъщеря си на бедняка

Стефан – ненавистник на турската власт. Нахийският кнез Христо не могъл да се примири с мисълта за сродяване с бедна и с подчертано отрицателно отношение към турците фамилия. Той считал, че тя не му подхожда нито по социално, нито по идейно положение.

Хубавата Дзанка обаче не била на същото мнение. Тя силно обичала красивия Стефан и той бил всичко за нея. Любовта на сърцата не се вслушвала в забраната на чорбаджи Христо и двамата решили да избягат от селото. Това станало на хорото, което в празнични дни се играело на мегдана пред Куздовата механа. (Народната памет е съхранила спомена, че мегданът с Куздовата механа се е намирал на площада при Пръчарете.) Стефан взел Дзанка от хорото и двамата избягали заедно към връх Котля във Врачанския балкан.

Бащата на Дзанка обаче, бил верен приятел на берковския бей Пашаджик, който унаследил много имот след смъртта на баща си. В с. Орид (Охрид) например, имал чифлик с 12 000 декара земя. Владеел земя в с. Мечит махала (Пърличево), с. Хадзиляр махала (Черкаски), Сумер, Берковица, и то най-хубавата земя. "Пашината" *бахча* (плодна градина – *бел. ред.*), до болницата в Берковица, била негово владение. Разполагал и с голям харем и многобройна прислуга от турци и българи. Чорбаджи Христо се оплакал на Пашаджик за случилото се и измолил от него потеря, която тръгнала по петите на двамата млади. За кратко време те били настигнати и заловени чрез предателство във Врачанския балкан. Дзанка върнали при баща ѝ, а Стефан затворили в Берковица. Тъй като престъплението не било с политически характер, затворническият режим на Стефан бил по-свободен, което той използвал и избягал в Берковския балкан. Скоро след това Стефан организирал чета от 10–15 души, все верни приятели. По-късно четата му се разраснала и достигнала 30-на души според спомените на някои разказвачи. Другарите си – хайдути, той събирал от Гушанци, Песочница, Лопушна, Берковица и др. Заедно с това Стефан все си мислел за Дзанка и кроял планове за освобождаването ѝ от жестокото опекунство на нейния баща.

Какво ставало с Дзанка по това време? Кнез Христо решава насилствено да я омъжи за стария и незачитан ерген от селото Тончо Дуйов (Духльов). По този начин той смятал да ликвидира с чувствата на двамата млади, но горчиво се излъгал. В Гушанци по това време нямало черква и венчавката на младоженците се

извършила в къщата на Тончо. За всичко това Стефан бил осведомен предварително от свои приятели в селото.

В уречения ден на сватбата, гайди и тъпани извивали кръшни хора и тъжни мелодии за момината раздяла със стария дом. Всички, включително и младоженецът Тончо, били радостни и щастливи. Само Дзанка била унила, с мисли за Стефан, и сърцето ѝ се късало от болка. Вечерта, когато гостите си отишли, Стефан нахлул с дружината си в селото, в сватбарския дом гръмнали няколко пушки. Всички се изпокрили. Заключените врати били разбити от юнаците и Дзанка се хвърлила с венчалната си роба в прегръдките на Стефан. Четата със Стефан и Дзанка се отправила към Котля. Няколко дена Дзанка готвила на юнаците. Младите обаче, не се радвали дълго на щастието си. По искане на кнез Христо отново била организирана многочислена потеря, която тръгнала по петите им и настигнала четата. След сражение Дзанка била заловена и върната на чорбаджи Христо. Това засилило омразата на Стефан към нейния баща и войводата решил да му отмъсти. След време Стефан преминал с четата си в Берковския балкан, а сетне и в Гушанския *топрак* (землище), и започнал да следи чорбаджийското семейство. Кнез Христо имал четирима сина: Истатко – ням, Георги, Спас, Младен и една дъщеря – Дзанка. През лятото на същата неизвестна година Стефан нападнал чорбаджи Христовия дом, при което се завързало престрелка. Някой разказвачи твърдят, че тогава Младен бил убит, а кнез Христо се скрил и не бил заловен.

Както посочихме, чорбаджи Христо имал много имот и добитък. Многобройното му стадо било на *егрек* северно от Гушанци, където имало лятна кошара за овцете и колиба за овчарите. Тук в голямо количество се приготвяло сирене, масло, извара и други млечни продукти. Цялата тази дейност на турски се наричала *бачване* (или *бачеване*), което се възприема и в сетнешния овчарски поминък, след освобождението ни. Затова и цялата местност, където е била кошарата с добитъка на чорбаджи Христо и до днес носи името "Бачището".

Стефан Айдуко обаче, не се отказал от намерението си да накаже Дзанкиния баща. Той обикалял с четата си все в района на с. Гушанци и търсел удобен момент. Тогава, както и днес, имало обичай да се правят сборове по селата, гдето се събирали роднини и познати от близки и далечни села на гости.

На такъв събор в с. Сумер, отстоящо на 7-8 км. източно от Гушанци, тръгнала и Дзанка с брат си Георги. Предупредена,

четата на Стефан излязла на пътя, хванала Георги и го взела със себе си. Стефан поискал голям откуп за него, като пратил хабер на баща му. Посредник в преговорите станал Христовия зет Камен Съйов. Последният на два пъти се срещал със Стефан и било уговорено откупът да бъде от 9 кесии жълтици. Срещата била уточнена да стане при извора, в местността Чербул. И действително, на третата вечер след последната среща, Камен Съйов донесъл парите, а Стефан с четата си довел Георги – чорбаджи Христовия син. За спомен му отрязал една част от едното ухо и го пуснал със закана към баща му. С половин ухо го помнеха и най-старите жители на селото. Стефан наново тръгнал по горите и селата на Берковската каза, като наказвал чорбаджии и турци, и всявал страх сред тях.

Не само народната памет е съхранила спомена за Стефан Хайдутина, но и историческите извори, които разказват за него. Особено ценно в тях е това, че те ни сочат една от годините на неговите действия. Така в. "Дунав" от 30.VI.1865 г. в съобщението "Разбойници в Берковско" известява следното: "Душанцалията Стефан, един от прочутите разбойници от Берковска каза, отишъл със седем души другари на Йончовите ханове, които са на един час път от Берковица. Те отрязали главата на едно момче българче, което се намирало в тоя хан".[58]

Началото на хайдутлука на Стефан не е известно. В "Дунав" ни сочи, че в 1865 г. вече водел дружина, макар и малобройна. Освобождението го заварва все още на хайдушкия пост. Не са ни известни причините за убиването на българското момче в Йончовите ханове. Дали е било отмъщение за някакво злодейство или нещо друго – не се знае, а в. "Дунав" не обяснява. Същият вестник от 16 юни с.г. пише за нападение на хайдути в с. Винище и в с. Сливовик, откъдето задигат ястия и *опинки* (цървули), като се върнали в "Липенския орманлък" (гора). Вестникът известява, че единия от хайдутите бил Кел Петко от с. Лесковец (Берковска каза – *бел. авт.*). Както е известно това бил района на действие на хайдушката дружина на Стефан. Все през тези години по дирите на дружината били изпратени заптиета със задачата да ги изловят или убият.

Дружината на Стефан Хайдутина създавала големи грижи на турската власт в Берковица. Това личи от писмото на Берковския мюдюрин (околийски началник) от 12.VIII.1865 г. до Видинския мютесариф (окръжен управител), в което той се оплаква, че въпреки

обикалянето на околията от осем групи пехотинци и кавалеристи не се оказвала никаква следа от "върлуващите разбойници".[58] Това показва, че хайдушката дружина е намерила сигурно укритие както сред народа, така и в Балкана закрилник.

Интересно против кого е било организирано това турско преследване? От проучванията за националноосвободителните борби в Берковско се установи, че през 1864 г. през Берковския балкан минала четата на Христо Македонски, състояща се от 12 души, изпратени лично от Г. С. Раковски. Четата се отправила "една нощ в Берковските планини", където трябвало да приеме нови хайдути. От Берковица Хр. Македонски се насочил с другарите си към Рилския манастир, а от там за Света Гора. На следващата година – 1865, Хр. Македонски се връща с шест души като казва: "преминахме пак същия път, по който бяхме дошли в манастира и без никакво приключение се върнахме в Браила. …ние изминахме балканите без да направиме нещо, без да ни се случи нещо неприятно – преминахме като през театрална сцена". [59] Тази чета не причинила *зулуми*, с което да безпокои турската власт и за това не ѝ се случило нищо неприятно.

В същото време хайдути от друга чета през 1865 г., както видяхме по-горе, е действала и нападнала с. Винище, Берковска каза и с. Сливовик, и се върнали в "Липенския орманлък", т.е. където е действал Стефан. Това ни навежда на мисълта, че по всяка вероятност турската потеря от "осем групи пехотинци и кавалеристи" е търсела дружината на Стефан. В писмото на Берковския мюдюрин ясно личи, че "обикалянето на околията" е извършено от тази потеря. От откритите до сега документи можем да допуснем, че прицел на турската власт в Берковица през 1865 г. бил Стефан Хайдутина и дружината му, което е най-близо до историческата истина.

В интерес на историческата правда трябва да подчертаем, че хайдутлука на Стефан станал по лична подбуда – любовта му към Дзанка и несъгласието на баща ѝ да я даде за негова жена. Известен период дейността на четата се въртяла все около Дзанка и кнез Христо, но по-късно започнала да отмъщава не само на причинителите на личното нещастие, а и на много други народни угнетители. Както знаем, четата бродела из района на цялата Берковска каза, като при опасност преминавала на сръбска територия, след което отново се завръщала в Берковско.

Каква е била съдбата на Дзанка? Поради това, че на два пъти е била в балкана със Стефан, нахийския кнез Христо смятал, че Дзанка не може да си намери порядъчен човек за съпруг и я омъжва насила за вдовеца Димитър Якимов (Яким) от Берковица, секретар в общинското управление, родом от с. Сумер. Дзанка заживяла в Берковица, а Стефан бродейки по Балкана, от време на време слизал в града нощем и оставял на прозорците или на стъпалата, където живеела тя, белег за себе си – голяма кърпа или кървав патрондаш, с което й напомнял, че милее за нея, както и тя за него. Въпреки, че била омъжена, Дзанка продължавала да обича Стефан, което не криела от своите съседки, пред които говорела за него с възторг. Много често в разказите си изтъквала подвизите му в балкана като възкликвала: "Ех, пустата му харамия, че хубавец и юначен беше!" Знае се и това, че Дзанка е чела писмо пред комшийките си, получено от Стефан. Скоро нейният мъж Яким умира и тя се омъжва за Алекси Мандръсата, с когото живяла около 10 години, след това за някой си Младен, но не след дълго се разделя с него.[60]

Баба Дзанка била добра българка патриотка. В Берковица се ползвала с добро име и била първата баба акушерка в града, за която спомените се пазеха до скоро сред възрастните жени. Тя доживява не само Освобождението, но и живее дълго след него. Била свидетелка на Сръбско-Българската война през 1885 г. и на Балканската в 1912 г. По време на Междусъюзническата война (1913 г.) Румъния използва тежкото положение на родината ни и нейните войски навлизат в Северозападна България, като стигат до Берковица. Те превръщат гимназията на града в казарма, а коневръзите им били установени по улиците на града и площада. Те силно замърсили района, в резултат на което се появила холера. Заразена от нея баба Дзанка умира в Берковица през есента на 1913 г. Стари хора уточняват – "баба Дзанка умря, когато умря и хаджи Петър Илиев", председател на Берковския революционен комитет.

Какво знаем за по-нататъшната съдба на Стефан? Той дълго бродил с четата си и също дочакал Освобождението. Наказвал по селата на Берковско чорбаджии и турци, обирал ги и се грижел за дружината си. Често се сражавал с малочислени турски и черкезки потери на Петрохан и другаде. Той е бил заклет враг на всякакво потисничество. Въпреки неговия дух, знае се само това, че след Освобождението Стефан бил затворен в Русе по неизвестни за нас

причини. Там, при сбиване на двама конекрадци - престъпници и опит на Стефан да ги разтърве, единият от тях забил ножа си от желязна лъжица в гърба на Стефан и той умира.

Така завършил живота на двама влюбени, които дълги години вълнували хората в Берковския край. Народната памет в Берковица разказва, че Дзанка е споделяла подробно своите "подвизи" със Стефан и пред народния поет Иван Вазов, който от м. март 1879 г. до 18 септември 1880 г. служел като председател на Окръжния съд в града. Тази младежка трагедия трогнала сърцето на големия творец и той ги възпял в прочутата си поема "Грамада", където поетът символично нарича Дзанка – Цена хубавица, Стефан – Камен, кнез Христо – Цеко. Останалите имена на Пашаджик и Халил ага са действителните имена на турските земевладелци и първенци в Берковица.

Страданията и любовта на Дзанка и Стефан са възпети в много песни по онова време в нашия край. Известни са общо 11 песни,[61] които се пеели в Градешница и Три кладенци, Врачанско, във Вълчедръм и Голенци, Ломско, в Гушанци и Горно Озирво, Берковско, в Берковица и др.[62]

Тези песни се пеели по *тлаки* и *седенки*, по *мегдани* и *хора*, от мало и голямо, но днес и помен няма от тях. Те възпявали обичта на двамата млади, както и тежкото социално положение на народа. Техният периметър на изпълнение обхваща доста обширен район, който бил вероятно и района, в който действала дружината на Стефан. В поемата Ив. Вазов засяга и възпява чувствата на Цеца и Камен, отношението на кнез Христо към тях и народа, властническата сила на Пашаджик и т.н. В нея обаче няма победи, сражения, погроми, героични подвизи, които да послужат като пряк и автентичен изворов материал. Това, което е събрано произтича от косвени източници и налага на пишещия тези редове постоянно сравнение и уточнение на данните.

В една от тези песни например се говори:

"Какво е чудо станалу,
край това село Гушанци,
цяло се село събралу,
голямо хоро станалу
пред Кузманову кафене ..."

В друга песен се казва:

"... гайда до гайда,
тупан до тупан.
Стефчу се фана насреща.
Занка си хоро кръстосва
и си при Стефча отива."

В трета песен се пее:

"Занка по Стефка тръгнала
па си я Стефчо йотведе
по Чиренски кошари
по Врачанските държави."

По-нататък, в същата песен се дава съвет на кнез Христо:

"Иди си в град Берковица,
фани си турци еничари,
да убият Стефко Гушанец,
да убият Стефко хайдутин.
Нашли се турци конници
и Стефка хайдут запреха."[63]

Различни народни песни от Берковско, Врачанско и Ломско потвърждават отново всичко това:

1. "Занка от Гушанци" – песен от с. Градешница, Врачанско

"Какво сий чудо сторило
де съ е чудо видело,
накрай си уро големо,
сред село, насред Гушанци
на широка поляна,
на широка поляна
на зелена морава.
Сви ми се моми събрали,
сал Занка тамо немаше.
Излезна Стефко айдука,
излезкна Стефко юнака,
метна си очи навсъде,
нагоре и после надолу.
Занка на порти седеше.
Занка се назад повърна,
та флезна ф тевни пивници

и бръкна ф кафтан джебове,
извади тесте ключове,
йотвори тежки сандъци,
извади бела премена,
па си се Занка премени.
Излезна Занка на уро,
па се със Стефка фанаха
на едно уро играят,
една си дума говорят,
една си дума говорят:
Занка по Стефан да иде,
Везден като съ играли,
Занка по Стефка тръгнала,
па си я Стефко йотведе
по Чиренските кошари,
по Чиренските кошари,
по Врачанските държави,
по Врачанските държави,
я по турски чефлъци.
Тръгна си Христо да пита
за своита Занка хубава.
Пита си Христо, разпитва
по Чиренските кошари,
по Чиренските кошари,
по Врачанските държави.
Йовчари Христо си думат:
– Иди си в град Берковица,
фани си турци еничари,
фани си турци конници,
да убият Стефко гушанец,
да убият Стефко хайдутин.
Нашли съ турски конници
и Стефка хайдук запреха.
Занка си сълзи ронеше,
ала си дума говори:
– Я съм се с обич женила,
я съм си Стефка сакала,
със него да си йотида."

2. Песен от с. Вълчедръм, Ломско

"Събрали ми съ набрали, джанъм,
у това село Големо,
у това село Големо,
големо село Гушанци,
на зелена поляна,
на зелена морава,
големо хоро играе.
Край хоро Стефчо стоеше,
ергеле тутун пушеше,
за Занка гледа да излезне.
Занка по двори ходеше,
дребни си сълзи ронеше,
защо я Ристо не пуща,
на хоро да си излезне,
защо, че я Стефчо отведе."

3. Песен от с. Горно Озирво, Берковско

"Направи се хоро голямо,
в големо село Гушанци,
пред Куздовите анове,
ето си Дзанка че иде,
облекла риза свилена,
и това крано елече,
убула чарни кондури,
фана се Дзанка в орото.
Ето си Стефчо че иде,
облекъл ново кожухче,
на три орото разкина,
дорде при Дзанка отиде.
– Я ела, Дзанке, при мене,
я ела либе, под мене,
да си те Дзанке повдигна,
на баща ти Ристо на кьорлук.
Фанал я Стефчо, повел я
по Белянските шумаци
по Врачанските дабници."

4. Песен от с. Три кладенци, Врачанско

"– Занке ле, мома хубава,
я ставай сутрин по-рано,
я ставай сутрин по-рано,
обличай бела премена,
на наше село да идем,
на наше село Гушанци,
там правят оро голямо,
тукашните му се не чуват,
в колите му се не чуват.
– Не думай, Бончо, тез думи,
нали сме пусто роднина,
нали сме пусто роднина,
мама и стрина етърви,
тата и чичо два братя,
тата и чичо два братя.
Бончо на Занка думаше:
– Занке ли, мома хубава,
Занке ли, мома хубава,
хубава мома род няма,
дълбока вода брод няма."

5. Песен от с. Гушанци, Берковско

"Бегала Занка ча по Нефелна.
Боса я кара Стефан айдуко,
боса я кара по люта слана,
по люта слана, ча до Нефелна.
С пръчка я бие по руса коса.
– Айде д'идем ф село Нефелна,
тамо ще да се и ожениме,
да ни не чуе твоя баща,
че е баща ти княз на земята.
Доде се не е чуло, прочуло,
че я съм тебе Занке отвело.
Като е разбрал Занка баща ѝ,
справил си коньо, седнал на коньо.
Доде е стъпнал на десна зенчия,
йон се намира ча по Нефелна.
Колко е занел турски жълтици?

– Половин дисаг турски жълтици.
– На ти Стефане, турски жълтици,
пусни ми чедо, чедо рождено.
– Ти можеш, кнезе, дом да си идеш.
Това е сега моето чедо,
твоето чедо мене е булка."

6. Песен от с. Голенци, Ломско

"Заигра оро голямо
у това село Гушанци,
на широка поляна,
на зелена морава.
Стефчо край оро стоеше,
Стефчо младо хайдуче.
Задала се Дзанка Христова
със тоя чаен вълненик,
със тая прека престилка,
с тия памучни чорапи,
у тия черни кондури,
с това свилено елече,
с това лъскаво коланче.
Стефчу със ръка кимаше:
"– Я стой, почакай, Стефчо ле,
Стефчо ле, младо хайдуче,
хорото да изиграем,
челедта да се разнесе,
я щем по тебе да пристанем
из тия темни темници."

7. Песен от Берковица

"Какво е чудо станалу
ю това селу Гушанци.
Цяло се селоу събралу,
голяму хору станалу,
пред Кузманову кафене.
Ергени се питаха:
– Къде е Занка хубава,
хоруту грозну биз нея.
Една невеста стуеши,

мъжку детенце държеши,
тя на ергени думаши:
– Занка у тях запряна,
у бащи ни ѝ зимници.
Ергени думат на булка:
– Я иди, булко, я иди,
Занкина майка повикай,
две думи да ѝ кажиш,
ако Занка ни пуснат
на хору Занка да дойди,
къщата ще им запалим,
живи ще да ги изгурим!"

8. Песен от Берковица

"Заправило се хору гулему
у пусту селу Гушанци.
Фана се Занка на хору,
фана се Стефан ду Занка.
Стефан на Занка думаши:
– Иди си Занке домака,
замеси бели погачи,
закули тлъсти кокошки,
натучи вину, ракия,
д'идем, Занке, да бягаме,
във Берковските курии,
във Врачанските мушли.
Занка на Стефан думаши:
– Страх ме е, Стефане, от тати,
чудеса, Стефане, ще направи,
пак нази, Стефане, ще фани."

9. Песен от с. Гушанци, Берковско

"Чудно е чудо станалу
във това селу Гушанци,
пред Кузмановите меани,
на широката поляна,
на зилената мурава,
гайда ду гайда,
тупан до тупан.

Стефчо се фана насреща,
Занка си юро кръстосва,
и си при Стефка ютива.
Стефчо си Занка дума угуваря:
– А айде, Занке, земи ме.
Занка му дума, тихум утгуваря:
– Мене ме тату по теб ни дава.
Стефчо си Занка ни слуша.
Стефчо си Занка ютвлечи,
по добринските ливади,
ю нефелските кушари."

Друга една песен е пята във Врачанско, но без да е посочено селото. В нея също се споменава за Стефан. Песента е записана от А. Иванчев и отпечатана в „Сборник за народни умотворения", 1990 г., кн. XXV, стр. 4. В нея се говори за ограбване на царска хазна от български въстаници, а именно:

"Весела Стара планина,
Зиме и лете все пълна:
Зиме е пълна с йовчаре,
Лете със млади иунаци,
иунаци, мамо, комите.
Пот секо дърво и иунак,
До сека клонка и байрак.
Стефан Димитру продума:
"– Бате Димитре, Димитре,
Какъв съм сън сънувал,
ф събота срещу неделиа:
– Черно ма куче уапа
ф челото между веждите,
Иасни ма кърви и облеа.
Дали ие, бае, дали ие,
Дали ие на зло, на добро?"
"Не бой са байоф, не бой са,
Скоро азната ште дойде."
Таман си това изрече,
иете азната че иде,
Трима заптии гъа караа.
Комите пушки дигнале,
Дорде двеке път да гръмнат,

И заптии са бегале.
Комите азна иузело,
Тапа са злато прекриле.
Малко се нещо минало,
иете болук баши че иде,
Много заптии водеше ... "

Докато другите песни говорят все за Стефан как краде Дзанка и как баща ѝ чорбаджи Христо я взима на сила от Стефан, то последната песен разкрива дейността на хайдушката дружина при обир на турска хазна. В нея изрично се споменава името на Стефан. Създадена е по подобие на народната песен за подвизите на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Пели са я във Врачанско и Берковско.

Докосване до Левски

Еедин от важните проблеми на историческата наука е уточняването и документирането на посетените селища от великия Апостол на свободата. Историческата обстановка у нас през този период – преследване от страна на турските власт и предателства, е налагала строга и дълбока конспиративност. Срещащите се патриоти с Левски са давали заветна клетва да пазят тайната до гроб, което мнозина и правят.

За нас е важен въпросът – идвал ли е Левски в Берковско? – Да, защото с положителност и с пряка документална подкрепа се установи, че революционното му слово е кънтяло и в нашия край. Левски е идвал в Берковица. Някои твърдят – два пъти. Първият път минава като знаменосец на Панайот Хитовата чета през 1867 г. и втори път – през 1872 г. Макар и малко на брой, местни извори подчертават посещението му и в някои берковски села. Някои от тези посещения се удостоверяват от преки сподвижници на Левски, други от местни жители, участници в неговото дело, а трети – по разказани спомени.

Сведенията за посещенията на Левски в Берковица и околията са както преки, така и косвени. Така Мито Анков от Враца, като председател на Врачанския революционен комитет казва: "Аз и Апостолът, преоблечени като тежки търговци на ярешки кожи, на 30 август 1872 г. заминахме за Берковица ...".[64, 78] Свидетелството на

М. Анков засега е единственото, което разкрива идването на Левски в Берковица, без да описва дейността му в града.

За посещението на Левски в берковските села има малко и недостатъчно спомени на местни жители и предания. Такъв е споменът на баба Гена, жена на Дамян Спасов – Комитата от с. Драганица, починал през 1876 г. Тя разказва за проведено събрание от Левски в къщата на Дамян в Драганица.

Стоян Заимов, сподвижник на Левски и председател на III – ти Врачански революционен комитет твърди, че след Берковица Левски е посетил с. Дервент (Клисура, Бързия), а Сл. Вачев сочи, че Дяконът е отседнал за една нощ в с. Клисура и след това е посетил Клисурския манастир.

Подобни сведения от местен жител имаме и за посещението на Левски в с. Боровци. Спомените са от Божин Дисов, разказани на внука му Симеон Дисов от същото село и описани от него.[65] Тези спомени са единствените досега и нямат друго документално потвърждение. В случая нас ни интересува преди всичко не само това, че Левски е посетил Боровци, а най-вече това, че там се споменава и нашето село Гушанци. Според посочените спомени Левски е прекарал няколко нощи в метоха на "Чуката", Боровското землище и няколко пъти е ходил в кошарата на дядо Божин. Последният е приемал на драго сърце Апостола и му е предал макар и малка сума пари от продадените две кози за народното дело. Когато Левски пристигнал за първи път в дядо Божиновата кошара, той бил съпроводен от местен човек и още двама души от други села. За по-голяма документалност цитирам част от спомена: "Нощем той (Левски – *бел. авт.*) преспиваше в метоха, а денем идваше при дядо ми (Божин – *бел. авт.*). За първи път го доведоха Тирко Комитата от наше село (Боровци – *бел. авт.*), Тодор Айдука от с. Гаганица и един мъжага от с. Гушанци ..."

Така описани спомените пораждат много въпросителни, между които и въпросът защо не са назовани имената на предводителя от с. Гушанци и името на Мито Анков, който е бил непосредствен и продължителен съпроводник на Левски във Враца–Берковица – Лом – Оряхово през 1872 г. Това буди учудване и води до някои допустими предположения, а именно: Тирко от Боровци е бил Комита, а Тодор от Гаганица е нарече Айдука, т.е. все хора от народното дело и борци за свобода. Тодор Айдука е известният в народната памет на Берковско Тодор, Тудор или Точо Войвода, която е съхранила за него твърде скромен спомен. Все пак от тези

източници се разкри, че Тодор Айдука, известен под името Тодор Ценин Айдука не е от Гаганица, както твърди Симеон Дисов, а е от с. Бистрилица. Той е сподвижник във въстанието на Манчо Пунин от Бистрилица през 1836 г., предводител на хайдушка дружина и участник в Панайот Хитовата чета през 1876 г. в сраженията около Чипровския манастир. След Освобождението се завръща в родното си село Бистрилица и заменя революционната борба с мирен селски труд.

От присъствието в спомена за трите предводители е допустимо, че "мъжагата от с. Гушанци" е бил заквасен от същата революционна мая. Тодор Айдука – Точо е действал по същото време, когато и Стефан Айдука се е подвизавал в Берковско и Врачанско с юнашка дружина (в. "Дунав" от 1865 г.). Това ни навежда на мисълта, че предводителят от нашето село Гушанци е може би Стефан. Неговите физически и психически качества на строен и безстрашен юнак покриват съдържанието на думите "един мъжага от с. Гушанци". Допустимо е трите познати "айдуци" и "комити" да са били подбрани като предводители и телохранители на Левски. За Стефан е само предположение, предизвикано от поборническата квалификация на поименно посочените двама съпроводители на Левски – Тирко и Тодор. Съдбата на Левски и в нашия край не е била поверявана в случайни ръце, а на верни революционни люде.

Ако "мъжагата от с. Гушанци" не е бил Стефан Айдука, то ще е бил друг "мъжага" от селото ни, прегърнал идеите на революционната борба. Този факт сам по себе си говори, че Гушанци, макар и заселено встрани от главния път на Левски Берковица - Лом, не е било откъснато от националните идеали по това време. Много примери сочат, че с. Гушанци е живяло с болките, страданията и желанията на народа ни от цялата страна. Макар и скромно, тази неразривна национална връзка се потвърждава от факта, че с. Гушанци е взело участие в хайдушкото движение с четата на Стефан Айдука, в Сръбско-турската война през 1876 г. и в Опълчението през Руско-турската освободителна война 1877-1878 г. Досега са известни трима поборници-опълченци: Никола Спасов Младенов, Илия Стефанов Бисеров и Димитър Атанасов. Този героичен принос и скромна просветна дейност на селището са ярка изява на морално-патриотичното съзнание на жителите на Гушанци през епохата на Възраждането.

Твърде загадъчен е и въпросът с Мито Анков, който водил Левски в нашия край, а в същото време нищо не се говори за селата в Берковско, дори за посещението на Левски в Берковица, за неговите срещи, разисквани въпроси, отношения и т.н. Остават само местните спомени, по които изграждаме историята си.

От проучванията ми за борбите в Берковския край с голямо съжаление установих, че няма нито едно историческо събитие в Берковския район, което да е описано подробно от местен жител – пряк участник и свидетел на борбата, както по другите части на страната ни. Турските източници пък са кратки, непълни и едностранчиви. А за опазване на държавната сигурност в поробените страни и за авторитета си пред външния свят, много събития и човешки съдби са отминати с пълно мълчание, а други са само загатнати или покрити с пепелта на забравата.

Ако описаният спомен на Симеон Дисов се възприеме като исторически документ, а за такъв го класифицира Юлий Йорданов във в. "Земеделско знаме" бр. 36 от 16.II.1991 г., то с. Гушанци може да се чувства гордо, защото се е докоснало до революционния дух и патриотичния патос на великия Апостол на свободата. Турски документи сочат, че революционни комитети е имало в Берковица, Дервент (Бързия), Вършец, Горно Озирво, Лютаджик, Долно Церовене и Вирове – всички в Берковска каза. Те са действали през 1876 г., като някои от тях и през 1875 г., а и по-рано. За останалите села от Берковско историята засега мълчи. Едва ли Гушанци, като най-голямото село по това време ще е било изпуснато от организаторската ръка на революционните комитети в Берковско. Но за това пък, такива деятели като Божан от с. Боровци да е имало на много места, които предателската ръка не е разкрила и не са отразени в турските документи, а сетне и от човешка скромност не са описани. Тяхната революционна дейност си остава вечна тайна, с която си отидоха в гроба.

По спомен на Богдан Манов от с. Черкаски, разказан ми лично през август 1939 г., в с. Гушанци е имало упълномощен човек, който събирал пари за комитетското дело, но някакво документално потвърждение за това няма. Председателят на Берковският революционен комитет – Хаджи Петър Илиев е изгорил отрано списъците за събраните парични средства на комитетите от Берковската каза, с цел да опази делото от разкрития. Може би там, в списъците, да е имало и името на село Гушанци!

Село Гушанци и Руско-турската война (1877–1878 г.)

Много пъти чрез строга реквизиция поробителите вземали от жителите на с. Гушанци добитък, хранителни продукти, фураж и каруци за превозване на турска войска и припаси за Осман паша в Плевен, и за евакуация на цивилното турско население по време на Освобождението. Така, по твърдението на д-р И. Басанович, през 1876 г. в Берковица са живеели 2 382 турци. Непосредствено преди започване на военните действия, и особено по време на самата война, 2/3 от тях избягали. Това явление освободило селата в Берковско от турците, но превозването при евакуацията им било върху гърба на българското население, което със собствен добитък и със собствени превозни средства откарало на юг изселващите се господари. Чрез обход Враца била превзета от руските войски на 28.XI.1877 г. от II-ра гвардейска дивизия под командването на генерал Николай Степанович Леонов I-ви, който скоро след това починал на 21.XI.1877 г. и бил заместен от Н. Т. Леонов II-ри.

Берковица заемала важно място в турските военно-отбранителни планове поради факта, че охранявала прохода Петрохан за София. В града имало гарнизон с казарма, построена през 1868 г. При настъплението на руските и румънските войски в северозападните български земи, дори и по-рано, турското население и земевладелци напуснали селата и се установили по градовете, а други се евакуирали в Южна България. Берковските села също били опразнени от турския елемент. По спомени на очевидци от Берковица и околността, турците се придвижвали с големи кервани от коли, охранявани от въоръжени лица. Често пъти керванджиите били българи. В колите се намирала цялата им покъщнина – облекло, завивки, храна, брашно, зимнина, дори и домашни птици. С керваните, или самостоятелно, на големи стада се движел и заграбени от турците едър и дребен добитък. Върху Гушанци, като най-голямото село в Берковската каза по това време, паднал най-голям дял от заграбеното и кираджийството. Разбирайки, че дните на тяхното господство са преброени, турците плячкосвали жестоко всичко. Турската власт от Берковица изпращала черкезки конни части и каруци за реквизиция на фураж, зърнени храни и добитък. Под тези грабителски удари попаднало и с. Гушанци в онези години.

За превземането на гр. Берковица русите извършили многобройни разузнавания – около 20. Участниците в едно от тях минали през с. Гушанци. Първото разузнаване се провело на 3.XI.1877 г. и обхванало Враца, р. Ботуня, с. Черкаски, с. Слатина, Берковица и обратно, с ръководител полковник граф Офенберг. Следващото разузнаване, което обхваща и района на с. Гушанци, се провело на 5–6.XI.1877 г. под командването на полковник Ковалевски. Задачата на това разузнаване била да се проучат подстъпите, пътищата, укрепленията, характера на местността и турските сили по линията Враца – Криводол – Стубел – Сумер – Гушанци –Берковица, със страничен деснофлангови разузнавателен разезд Криводол – Бойчиновци – Кутловица и присъединяване на разезда към основния отряд в с. Гушанци. Този разезд, под командването на корнет граф Толстой, трябвало да пререже на няколко места телеграфните жици, с което да прекъсне съобщенията между Берковица и Лом. Задачата била изпълнена отлично. Друг разузнавателен разезд, под командването на прапоршчик Димитрий Назимов, трябвало да проучи пътя на основния отряд и да изпълни ролята на предна охрана. Той минал през Липен – Гушанци – Балювица – Песочница, където трябвало да пренощува основния отряд на полковник Ковалевски. Трябва да отбележим, че този храбър руски офицер – Димитрий Назимов, проявил завидна смелост при разузнавателното сражение край Берковица и чутовна храброст при дефилето на с. Новачене, Врачанско, където загинал и бил погребан с името на героите – освободители в гр. Враца. През 1882 г. неговата майка пренесла костите му в Русия.

Разузнавателният отряд тръгнал от гр. Враца на 4.XI.1877 г. и пренощувал в Криводол. Русите видели там изоставен турски бивак, тъй като предишния ден табор войски с три оръдия се придвижили от Криводол към Берковица. На 5.XI.1877 г. полковник Ковалевски изпратил капитан Мейнандер с полуескадрон в с. Кутловица за охрана. (Тогава Кутловица била село, с 12-15 български къщи.) На същия ден, в 6.30 часа, полковник Ковалевски с 6 взвода конници и артилерия потеглил през Липен, Сумер и Гушанци за Песочница, където по план трябвало да преспят. Общо отрядът му имал следния състав – един дивизион от 100 души от лейбгвардейския драгунски полк и един взвод с две оръдия от 6-та гвардейска Донска казашка батарея. По пътя за Гушанци отрядът срещнал трудно преодолими препятствия, особено за движението на артилерията.

Пътят бил силно изровен от есенните по това време дъждове. Конете били изморени и отрядът пристигнал в с. Гушанци около 16 ч. на 5.XI.1877 г. Ковалевски решил да пренощуват тук.

Дядо Иван Панов, починал на 104 години, си спомня това събитие. Той разказваше: "Аз бех овчарин на Чукаро, когато московците дойдоха от Себрънико (местност североизточно от селото, по посока пътя Сумер – Гушанци). Они беа много и се на бели конье, едри, червендалести, брадати и мустакати." Руският разузнавателен отряд не заварил турски части в селото. Спомените на дядо Иван, а и на други стари хора, сочат, че братушките били посрещнати радушно. След като минала първоначалната уплаха, селяните отрупали освободителите с хляб, сирене, месо, вино, ракия, кърпи и плодове. За конете също било набавено сено и овес. Жителите на нашето село прекарали няколко щастливи часа с братята–освободители. Руските разузнавачи се установили на бивак в местността "Аметица", близо до пътя за Боровци. Отрядът си починал под зоркото око на нощната охрана.

На 6.XI.1877 г. потеглили от Гушанци за Берковица, като при Боровци не успели да заловят турския пост на моста, поради това, че същият бил предупреден от един боровчанин и турците избягали. Отрядът се придвижил към гр. Берковица около 9 ч. сутринта и провел бързо и дръзко разузнавателно нападение, в което били убити около 100 турски *низами* (войници). Чрез разузнаването Ковалевски се добрал до приблизителните турски военни сили – войски, оръдия, укрепления и пр., след което се върнал в Гушанци. Тук направили почивка. Бойците и конете се нахранили и отпочинали, и на 6.XI.1877 г. от Гушанци през Стубел, Урвене и Бабино пристигнали в с. Власатица, където отново преспали и поели пътя за Враца.[66] Така завършило това смело разузнаване, описано подробно в историята на Берковица – "Национално-освободителни борби в Берковица и Берковско от XVII в. до 80-те години на XIX в." от пишещия тези редове Геройко Милчев.

В разузнавателния отряд на полковник Ковалевски, който преминал през Гушанци, били още следните руски офицери – храбреци: полк. Лихтански, щабс-капитан Глоба (или Глобка), поручик Риковски, кап. Назимов, *прапорщиците* (младши лейтенанти) Зенкевич и Димитрий Назимов, загинал геройски при Новачене, Врачанско. Село Черкаски било освободено на 2.XI.1877г., с. Гушанци на 5.XI.1877 г., с. Кутловица на 9.XI. и с. Боровци на 11.XI.

Така се затегнал обръча и се подготвило освобождаването на гр. Берковица, което станало на 4.XII.1877 г.

Отрядът на полк. Ковалевски имал за водач и преводач българина Петко Йотов Вела от с. Скравена, Орханийско (Ботевградско). Той познавал нашия край и превел руските войски от Враца за Берковица. Вероятно и от Гушанци са ползвани лица за превеждане, както на руските отряди от Гушанци за Балювица, така и на основния отряд за Боровци – Берковица и обратно. Такава била практиката на руските командири.

Петко Вела оказал ценно и ползотворно съдействие на полк. Ковалевски. Участвал в много сражения при различни селища, включително и за Враца. При нападението на Берковица в донесението си до командването полковник Ковалевски пише, че Петко Вела постоянно се намирал под неприятелските оръдейни изстрели и настоял да бъде награден със "сребърен медал за храброст". Искането на Ковалевски било удовлетворено и на 30.XII.1877 г. на гърдите на патриота Петко Вела бил закачен орден за храброст. [67]

След Освобождението на околните села, до освобождението на Берковица, ескадронът на полковник граф Берг се установил на постоянно място в с. Хадзиляр махала (Черкаски). Полк. Берг поддържал постоянна връзка с IV-ти Харковски уланski полк в с. Боровци, посредством устроените за тази цел руски постове в с. Рашовица и с. Гушанци. Това означава, че в нашето село за този период е била установена малка руска военна част за свръзка.

Поборници и опълченци от с. Гушанци

Никола Спасов Младенов е роден в с. Гушанци около 1853-55г. в многолюдно бедно семейство. Още в детството си бил пленен от прекрасните приказки за юначни войводи, разказвани от неговите родители – майка му Петра Спасова и баща му Спас Младенов.

На младини, 13-15 годишен, немотията праща Никола като *измикярин* (слуга) в една от водениците на р. Бързия в Боровския район. Воденицата, с цялата равнинна местност, била владение на турския земевладелец Кистата (или Чистата) от Берковица. Имотите на турския феодал, които обхващали обширен район от Боровското, Балювското и Гушанското землище, се обработвали от селяни от селата Боровци, Балювица, Гушанци и Комарево.

Край воденицата турчинът имал сграда с висока кула, откъдето наблюдавал работещите. (По-късно воденицата с имота били закупени от Георги Хаджията, също от Берковица. Жителите от околните села, които мелели на нея, я нарекли Аджийската воденица, с което име се помни и днес.)

С изостряне на отношенията между Сърбия и Турция през 1876 г., и намесата на Русия с многоброен отряд доброволци в помощ на Сърбия в избухналата война, турчинът разпродал имота и воденицата, натоварил багажа си на няколко кираджийски коли и през Берковица и Петрохан заминал за София. Много документи потвърждават това евакуиране на турското население от Северозападна България. Така например, с телеграма от 03.IX.1877 г. от Берковския *каймаканин* Сезай до *мютесарифа* на Видин Халил Рифат се настоява за набиране на 1000-2000 коли от Берковската каза за евакуиране на турското население от околията. По същото време берковският турски първенец се страхувал развитието на военните действия да не доведе до прекъсване на пътните съобщения. [68]

Кираджии в превозването на покъщнината на богатия турчин Кистата имало и от с. Гушанци, като Тудор (Тодор) Спасов Младенов – брат на Никола Спасов, Сав Печенячки, Герасим Комарски и др. Те закарали багажа до Петрохан и се върнали.

Никола Спасов, съобразно сведенията на историята, бил със силен родолюбив дух и скоро се отзовал на повика на националните войводи Панайот Хитов, Филип Тотьо, Христо Македонски и Илю Марков в Сърбия, като взел активно участие във войната и с Турция през 1876 г. В нея участвали около 28 героя от Берковско, пръснати в различни чети и отряди. По устни твърдения на самия Никола Спасов той първоначално бил в четата на Панайот Хитов, но след разформироването на българските чети и създаването на българо-руски доброволчески отряд минал във 2-ри батальон, командван от капитан Райчо Николов. Този отряд показал завиден подвиг в сражението при Кревет – Гредетин – Буканя на 16.IX.1876 г. Турските редути, на които били разположени 4-5 табора въоръжени със скорострелни пушки и батареи с крупови оръдия, били смело атакувани. Храбрият 2-ри батальон на Райчо Николов, само с 96 души, разбил на 6.VIII.1876 г. голям отряд турци и черкези и ги затворил в крепостта. Никола Спасов участвал в Сръбско-турската война до самото и завършване.[69] Иван Стойчев сочи, че българският отряд, състоял се от 2 500 души, водил следните сражения – при

Копривница на 18 и 23.VII.1876 г., при с. Корито на 21.VII същата година, при Вратарица, Зайчар, Бабина глава, Повац, Алексинац, Манастира "Свети Архангел", при Кревет – Гредитин – с. Буканя на 16.IX.1876 г., Чуката и др.[70] Мирният договор между Сърбия и Турция, при посредничеството на Русия, бил подписан на 17.II.1877 г. Около 90% от участвалите във войната българи поели към Румъния, за Плоещ и Кишинев, за да се запишат в Българското опълчение в предстоящата Руско-турска освободителна война. По незнайните пътища на тази война и в героичните сражения тръгнал и Никола Спасов Младенов от с. Гушанци. От Сърбия той пристигнал в Плоещ, където на 6 май 1877 г. със заповед №13 бил зачислен в 6-та Опълченска дружина, IV-та рота. По-късно заповед №56 го прехвърля в V-та рота, но от 12 юли 1877 г. бил отново върнат в IV-та рота. [71]

Никола Спасов положил патриотична клетва да служи на Отечеството на 6(18) май 1877 година край гр. Плоещ, Румъния при тържественото освещаване на Самарското знаме. На 21 юни през нощта Никола Спасов минава Дунава с опълчението и други руски части. При зачисляването му в дневника на 6-та Опълченска дружина е записано, че е от село Гушана (Гушанци), Берковско. Участвал е във всички походи и сражения на дружината. За голямо съжаление документите за участието на Никола Спасов в Сръбско-турската война от 1876 г. и в Опълчението през 1877-78 г. при пенсионирането му са изгубени. Постъпването и уволнението му от Опълчението се удостоверяват от дневника на 6-та Опълченска дружина и от издаденото от Военното министерство свидетелство под №2234 от 24.X.1895 г. в София. [72]

От походите и военните действия на дружината се установява, че Никола Спасов е участвал в сраженията при Уфлани на 4 юли 1877 г., на 5 юли при Казанлък, при Кая Алти и др. След тези боеве дружината била изпратена да охранява Еленския проход (прохода Кръстец), където се е намирал и по време на легендарните Шипченски боеве.

В последствие Никола Спасов участвал в зимното настъпление на Опълчението и русите под командването на ген. Д. Скобелев – младши на 24-27 декември 1877 г., в боевете за Шейново и пленяването на 30-хилядната армия на Вейсел Паша (германския генерал Вайск), както и конвоирането на пленниците до Търново. По-късно Никола Спасов бил изпратен с дружината си обратно в района на гр. Елена и Беброво за борба с турски мародерски групи.

Там го заварва и примирието.[73] Уволнен е на 21 юни 1878 г. в Кюстенджа, със заповед №172.[71]

Заради участието си като поборник–опълченец Никола Спасов получил като награда 30 декара земя в землището на Хаджийска махала (с. Черкаски) и 200 лв. пари за покупка на земеделски инвентар и добитък. Бил е неграмотен. Земята продал чрез пълномощника Васко Велчев от с. Дупляк.[74] Бил временен жител на София през 1896–1897 г. и също временен жител на Берковица през 1904–1905 г. През 1906 г. получава поборническа пенсия и живее известно време в София, на ул. "Богомил" №20. Не е бил женен.

След като се завръща в родното Гушанци, освен пенсията, си докарвал допълнителен макар и скромен доход, като притежавал сергия и вртележка с късметчета за спечелване. Никола Спасов умира на 18.II.1922 г. в Гушанци. Погребан е крайно скромно, като присъстват само най-близките. Така завършва един бурен поборнически живот, изпълнен със силни родолюбиви чувства, посветени на скъпата ни Родина. Потомци на фамилията на Никола Спасов днес са фамилиите Корестиловци и Бинковци, които живеят в село Замфирово.

Друг героичен потомък на село Гушанци, дал скромен принос в освобождението на България, е Димитър Атанасов. За него и неговите родители не се знае нищо. Някои смятат, че той е от фамилията на Йоловци или от Дупчовци. С положителност не можем да подкрепим това мнение. В списъка на 6-та Опълченска дружина е посочено, че Димитър Атанасов е от с. Гушанци, Никополско.[71] Село с такова име в Никополско обаче не съществува. В книгата "Българското опълчение 1877-1878" също се посочва, че е от Никополски окръг.[75] В списъка на опълченците от Берковско и Михайловградско, който се пази в Националния парк–музей "Шипка–Бузлуджа", дирекция Казанлък, се посочва че Димитър Атанасов е от село Гушанци, Берковско.[76] Друго потвърждение за този факт е проучването на Снежана Николова от музея в Казанлък, която също твърди, че поборникът е от с. Гушанци, Берковско.[77] Личните ми проучвания също ме доведоха до заключението, че Димитър Атанасов действително е от нашето село Гушанци, Берковско.[78]

Димитър Атанасов е зачислен в Опълчението като редник в 6-та дружина, I-ва рота, на 2 юни 1877 г. и бил уволнен на 26 юни 1878 г.[79] Фактът, че е зачислен в тази дружина, гдето са били и други двама съселяни от Гушанци – Никола Спасов и Илия Стефанов –

идва също да подчертае, че е от село Гушанци. От датата на зачисляването до датата на уволнението на Димитър Атанасов се вижда, че той е взел активно участие във всички походи и боеве на дружината, а именно: на 4 юли 1877 г. при с. Уфлани, на 5 юли при Казанлък, на 23 юли при с. Кая Алти, на 28 август при "Бедека" и на 27-28 декември при Шейново. В Българския исторически архив в София не намерихме нищо за Димитър Атанасов, поради което не можем да изтъкнем други конкретни факти от бойния му път. Вероятната причина за това е може би скорошна смърт или отказ за ползване на привилегиите, поради което липсват пенсионни документи.

Известен героизъм в Руско-турската освободителна война е проявил и третия опълченец от село Гушанци – Илия Стефанов Бисеров, роден 1843 г. Той също е зачислен в 6-та Опълченска дружина, III-та рота, на 30 април 1877 г.[71] Дружината е била сформирана на 19 април същата година, в състав от пет роти. Илия Стефанов участва в тържественото освещаване на Самарското знаме на 6 май 1877 г. в град Плоещ. През нощта на 21 юни, заедно с останалите опълченци, преминава Дунава по понтонен мост, обладан от велика радост, че стъпва на родна българска земя и ще се бие за освобождението на Родината. На 25 юни дружината минава през освободено Търново, през Стара планина и на 4 юли се бие с турците при Уфлани, на 5 юли при Казанлък и пр. Там била пленена турска войска и Илия Стефанов участвал с дружината в конвоирането на пленниците до Търново. От там е прехвърлен за охрана на гр. Елена, Беброво и други селища, където често се водели престрелки с турски и черкезки разбойнически шайки. По-късно дружината била изведена от Еленския край и изпратена на Шипка за подготовка на зимния поход към Шейново. Жаждата на опълченците да сломят заедно с руските богатири и последния силно укрепен турски пункт Шейново, ги карал да преодоляват големи разстояния, ниските температури и зимните виелици. С такъв стоически ентусиазъм е преодолял трудностите и Илия Стефанов в големия поход на 24, 25, 26 и 27 декември 1877 г. по заснежените пътеки на Химитлийския проход под командването на ген. Скобелев. Подготвена е атаката на Шейново, защитаване от немския генерал Вайск, на служба при турците под името Вейсел паша. Пета и шеста Опълченска дружина с нашите трима герои участвали в първата боева линия. При тежък кръвопролитен бой е пробита и овладяна първата линия на укрепленията. Сетне и

втората и Вейсел паша се предава с 30 хилядна турска войска, 2 хиляди офицери, 130 оръдия, 6 знамена и много боеприпаси.

Шеста Опълченска дружина действала заедно с 11-ти руски стрелкови батальон. Последният атакувал северозападния участък на Вейсел паша. При контраатаката на врага, руския стрелкови батальон изпада в тежко положение. Спасен е благодарение на огневата и щикова намеса на българската опълченска дружина. По този случай командирът на батальона казва: "Ние дължим Вам (6-та Опълченска дружина) сполуката на левия фланг. Два пъти нашите храбри войници се хвърлиха в неприятелската позиция, но бяха отблъснати с големи загуби и двата пъти 6-та дружина ни се притече на помощ и турците бяха сломени."[80] Думите на полковник Карпов са не само израз на голяма благодарност, но и на висока оценка за войнската храброст на 6-та Опълченска дружина, в която скромен принос имат и нашите трима герои от село Гушанци. Илия Стефанов проявил героизъм в този бой и бил ранен на 28.XII.1877 г. в деня на победата при Шейново. До уволнението му не знаем неговата съдба. Вероятно е бил на лечение и сетне изпратен в Котленско – Еленския край за опазване на населението от турски грабителски набези. Изглежда там го е заварило и примирието. Илия Стефанов Бисеров е уволнен на 17 юни 1878 г. в гр. Филипопол (Пловдив). В опълченското му свидетелство се казва, че е от Берковски окръг, с. Гушанци.[81] Същият е имал добро поведение по време на войната, което му дава право за получаване на медал при различни тържества, посветени на Освобождението на България.

След уволнението си Илия Стефанов получил право на 60 декара земя в село Прогорелец и пенсия, което показва, че е имал известни заслуги във войната. Завърнал се в родното си село Гушанци, той престоял тук дълго време. Бил е пощенски служител, като пренасял писма, колети и други материали от Берковската поща до село Гушанци и обратно. Впоследствие се преместил да живее в Берковица. Създал многочленно семейство. Негови наследници днес живеят в София и Берковица, като внук му Ангел Давидков – известен учител и правнучка му Мариана Ангелова Давидкова, дългогодишна учителка в III-то основно училище в град Берковица. Илия Стефанов починал на 13.VIII.1913 г.

Така родното ни село Гушанци написало заветни страници в родната историята с тези и други юначни българи, чиято борба за правда и свобода става скъп завет за всички наши съселяни в

стремежа им за ново общество на социална справедливост и човешко достойнство. С тяхна помощ след 5.XI.1877 г. село Гушанци започва своето развитие в свободната българска държава.

Днес, на площада на с. Замфирово е поставена мраморна плоча с имената на тримата герои, която да напомня на поколенията за тяхната вярна служба към род и родина.

Глава V
ПРОСВЕТНОТО ДЕЛО В ГУШАНЦИ

Килийното училище – разсадник на знания и родолюбие

Ввъв втората половина на XVIII и началото на XIX век в село Гушанци започват слаби наченки на икономическо развитие. Продукти от селскостопанското производство и овцевъдството се изнасяли на пазарите в Кутловица и Берковица. С получените средства жителите на селото закупували от чаршията (Берковица) неща от първа необходимост. Тези икономически връзки засилили и духовното общуване между града и селото, което се извършвало главно от по-заможните хора от с. Гушанци и берковските търговци. Първите виждали и чувствали напредъка на града в сравнение със селото. Те отчитали още благотворното влияние и приноса на училището в духовния растеж на селищата. Такова било и влиянието на откритите училища в редица села на Берковската каза, като католическите училища в Чипровци, Копиловци, Железна и Клисура, открити през XVII век, в други селища през XVIII век, в Берковица през 1810 г. и т.н. Не малко влияние е оказало и училищното дело в Лом, където през 1838 г. учителствал и берковчанина Киро Попиванов. Интересен е факта, че килийните училища в повечето селища в страната са открити от свещеници към черкви и манастири, и по-рядко от светски лица.

Първото духовно огнище в с. Гушанци – килийно училище – е открито от Геро Комарски, по-състоятелен селянин, в който от рано проговорили възрожденските идеи на просветното дело и желанието за избавление на селяните от мрака на невежеството. В просвещението Геро Комарски виждал и пътя за икономическото и политическото освобождение на своите съселяни. Тези благородни идеи оформили и желанието на неговият син Тодор да стане свещеник. Всичко това довежда Геро Комарски до патриотичната мисъл и решение да открие килийно училище в собствения си дом. Това става през 1839 г. Така Геро Комарски се явява първият човек от Гушанци, който разпалва огнището на духовността и полага началото на просветното дело. Неговият родолюбив порив се проявява и в благородната постъпка дарение

на лични средства за дейността на училището. Освен това полага огромни усилия да намери учител. След големи перипетии за такъв бил условен Спас Вършечки. Същият бил уговорен да учителства пет месеца – от Димитровден 1839 г. до април 1840 г., с месечна заплата от 150 гроша.

Спас Вършечки нямал специална педагогическа подготовка. Оскъдното си образование получил при калугер от Света Гора, изразяващо се в елементарна грамотност по овладяване на азбуката говоримо и писмено, както и няколко молитви. Геро Комарски – радетелят на родното ни просвещение – дал на учителя Спас Вършечки малка стая-килия в своята къща. Такава жертва за времето си могли да направят само истински патриоти, които обичали своя народ. Обучението започнало с около 10 момчета. Поради недостатъчната подготовка на учителя, обучението вървяло мудно. За пет-шест месеца учениците получили твърде слаба подготовка. В края на обучението учениците се разделили с учителя и училището, и се отдали на земеделския труд. Турските власти обаче затруднявали работата на килийното училище в Гушанци. Геро Комарски неколкократно бил заплашван и въпреки неговото желание и това на учителя Спас Вършечки, училището било затворено. Така още в зародиша си един народностен светилник угаснал, поради преследванията на агите в селото.

Но искрата на просвещението в Гушанци тлеела под пепелта на агарянската омраза и не след дълго около 1842-1843 г. лумнала отново в пламък. Родолюбивото дело на Геро Комарски не заглъхнало. Ново килийно училище било открито в дома на Григор Драганов. Той също предоставил една стая от собствената си къща. За нов учител бил доведен Гено Стубленски от с. Стубел, който имал по-солидна подготовка от предишния учител. Била му осигурена месечна заплата от 160 гроша и храна. Радост обхванала жителите и децата при откриването на новото училище. По неизвестни причини обаче, килийното училище имало занятия само около месец, след което неговата народополезна дейност била преустановена. Настъпил по-продължителен период на покруса и затишие в учебното дело, предизвикани по всяка вероятност пак от намесата на турските власти. За около 12-13 години след второто си училище село Гушанци нямало друго духовно средище, нито учител, нито ученици.

Неизвестността за съдбата на Гушанските килийни училища продължила до 1855 г. През тази година кнез чорбаджи Христо

Цекин – прототипът на героя чорбаджи Цеко от Вазовата поема "Грамада", използвал благоразположението на турските власти към него и успял да издейства разрешение от тях за построяване на параклис – малка църквица в селото. Изградено било параклисче на същото място, където понастоящем се намира църквата на село Замфирово. При разглеждане на личността на Стефан Айдуко описахме не до там полезните дела на кнез Христо. Но в интерес на историческата истина трябва да подчертаем, че инициативата за построяването на параклиса и изразходваните средства за неговото съграждане са дело и собственост на чорбаджи Христо.

В 1855 г. към параклиса е пристроена малка килия с размери 4 на 3 метра, която през същата година била пригодена за училище. Така в Гушанци за трети път след 1839 и 1842 г. се открива килийно училище. За учител на новото килийно училище през есента на 1855 г. бил условен Иванчо Якимов, родом от с. Мездрея. Народната памет е съхранила спомен, че бащата на даскал Иванчо – Яким Богданов Паликарски – взел участие в някакъв обир на турска хазна и избягал в Русия за да дири спасение. След известно време Яким се върнал и се изселил от Мездрея в с. Балювица. Там е учителствал синът му Иванчо, а по-късно и в Гушанци, Чипровци и Вършец.

В сравнение с предходните учители Иванчо Якимов имал по-солидна професионална подготовка. Първо учил във Враца, а след това и в Черепишкия манастир. Там усвоил добре и църковното пеене, което впоследствие му извоювало добър авторитет сред жителите на Гушанци и околността. Условията за учителстването му в селото били по 60 пари месечно на ученик и храна от техните родители. За ученици при тези условия постъпвали предимно деца на по-състоятелни в икономическо отношение селяни. Но имало и на бедни хора, които оценявали ползата от обучението и жертвали всичко в името на доброто на своите деца. За кратък период от време в църковната килия се събрали около 15-20 ученика, които изучавали четмо и писмо. Иванчо Якимов учителствал три години – от 1855 до 1858 г., след което напуснал селото поради настъпили разпри между местните първенци. Училището съществувало до 1863-1864 г.

Нарастването на населението в с. Гушанци и икономическото му замогване наложило изграждане и на по-голяма църква. За построяване ѝ на мястото на параклиса с килийното училище била издигната и постройка за битовите нужди на майсторите и работниците на строежа. Сградата имала размери 10 м. дължина и

8 м. ширина. На предната страна имало навес, на който било поставено църковното клепало. Основна роля в инициативата за изграждането на храма в Гушанци между жителите на селото играели Трайко Пелов, Куздо Куманов и др. Главни майстори по съграждането на църквата били майстор Янко и синът му Сандо от Копривщица. Те изографисали и нейния иконостас.

Изграждането на църквата започнало през 1864 г. и завършило на следващата година, когато е била осветена от неизвестен гръцки владика. Построяването на по-голяма църква в село Гушанци имало не само духовно, но и национално и политическо значение. Това станало през 60-те и 70-те години на XIX век, когато борбите между българския народ и гръцкия Цариградски патриарх били в своя разгар за извоюването на независима българска църква. С нейното признаване на 28 февруари 1870 г. турският султан официално признал, че в пределите на турската империя съществува българска нация. В това се състои голямото историческо значение на събитието от нашата родна история.

Този период на борба за духовно извисяване, на строеж на църкви и училища, е изпълвал нашата история не само в национален но и в регионален план. Така например в село Лесковец е отворено училище през 1859 г. с даскал Никола, през 1861 г. в село Белотинци учителства даскал Ангел. Училища били открити и други селища от Берковската каза – в Превала, Винище и Прогорелец. В село Мадан даскал Ангел обучавал 40 ученика. В Балювица килийно училище било открито в 1838 г. Всички тези селища са от Берковска каза.

Новото време и икономическият подем довел и до засилване на строежа на църкви. През 1857 г. започнало изграждането на църкви в с. Смоляновци, осветена през 1864 г., в с. Горно Белотинци, изградена през 1866 г., в с. Котеновци през 1870 г., в с. Стубел в 1874 г.[82] В Берковица издигнали две църкви – едната през 1843 г., а втората през 1872 г., в с. Гушанци 1864-65 г. Споменатите факти относно откриването на училища и строежа на църкви говорят, че духовното развитие в с. Гушанци не е било изолирано явление, а закономерност, която се намирала в тясна и взаимна обвързаност с развиващите се икономически, политически и културни процеси в Берковско и в цялата страна.

След построяването на църквата в 1865 г., изграденото помещение за битови нужди на майсторите било превърнато в училище. Жителите на село Гушанци станали по-взискателни към

подбора на учителите. Те потърсили такъв, който да умее не само да обучава учениците, но така също и да може да пее в църквата. Съгласно тези условия за учител бил условен даскал Георги Спанчевски – Спанчелията, родом от с. Спанчевци, Берковска каза. Новият учител бил надарен както с похват на добър педагог, така и с прекрасен глас, който кънтял в църквата. Скоро даскал Георги си изградил добър авторитет, а името му се разнесло по съседните села. Това станало причина при него да се запишат и деца за ученици от тези села. Учениците бързо овладявали четмото и писмото, а били добре обучени и в църковното пеене. Жителите на Гушанци не искали да изпуснат способния и авторитетен даскал Георги Спанчевски, поради което оценили високо резултатния му труд с нова годишна заплата от 200-300 гроша за 6 месеца. Подари ли му също така парцел, построили му безплатно къща и му отпуснали няколко дюлюма земя за лична обработка. Тези факти говорят, че нашето село грижовно е подбирало учителите си още по-грижовно им се е отплащало, като се стремяло да ги задържи.

Свещеник по това време в новата църква бил Кръстю Бонев от с. Балювица. След смъртта му през 1871 г. той бил заместен в църковните дела от даскал Георги Спанчевски. За учител на негово място бил назначен Стоян Цветарски от Берковица, родом от с. Стубел, който също бил добър църковен певец. Не се знае докога е учителствал в селото. След него като учители постъпили някои от първите ученици на даскал Георги, между които Кирко Петков, Коста Каменов и други, учителствали тук до самото Освобождение.

За някакви по-значителни резултати от работата на първите двама учители Спас Вършечки и Гено Стубленски не може да се говори. Първият е имал крайно незавидна подготовка, но все пак трябва да му бъдем признателни за това, че като първи учител на килийното училище в с. Гушанци е запалил факела на ученолюбив стремеж у децата и техните родители към просвета. Въпреки всички пречки и сътресения идеята за българско училище в селото се разраствала все повече. Нивото на обучение при втория учител Гено Стубленски, независимо от по-добрата му подготовка в "попската килия", също било незавидно и по тази причина учителстването му продължило около месец. Много по-добри резултати в обучението имало при следващите учители Иванчо Якимов, Георги Спанчевски и Стоян Цветарски. Особено добри резултати и трайни впечатления в младото поколение и жителите на селото оставил учителят Георги Спанчевски.

Постепенно Гушанското училище влязло в образователната система на Берковската каза. През 1873 г. в нея влизали 16 български училища със 100 момичета и 439 момчета, и 17 турски със 118 момичета и толкова момчета.[83] Все пак обхватността на българските деца за обучение в Гушанци и Берковско по това време била все още слаба в сравнение с другите райони на Отечеството ни.

Обучението в училищата се водело твърде примитивно, в унисон с тогавашната несъвършена система на обучение. В началото децата се учели да пишат на пясък в сандъчета с къса пръчка или пръст, при което допуснатите грешки лесно се заличавали. Децата пишели също букви и цифри, като съставяли дву- и трисрични думи, или едно- и двуцифрени числа. След овладяването на тази техника преминавали към писане на табла с палавец, което също могло лесно да се изтрива. По-напредналите били настанявани на чинове. На първият чин се научавала *наустницата* (молитва наизуст). На вторият чин учели *псалтира*, на третия чин "Евангелието и Светчето". Обучението имало елементарно-религиозен характер и продължавало 5-6 години.

Към учебната 1872-1873 година училищата по българските земи се оформили като основни (до 4-то отделение) и трикласни. Основното училище в Гушанци продължило съществуването си дълго време. За трикласно училище липсвали и подготвени учителски кадри и училищна сграда. Учителите били поддържани с храна от селяните, която родителите по ред носели в училище. Учениците си носели торбички с храна, а също така и дърва за огрев през зимата. Тъй като обучението не било задължително, дисциплината била слаба, а посещаемостта променлива.

Между многото добри учители от предосвобожденската ни епоха като майстор и ваятел на детските души в Гушанци изпъкнал Георги Спанчевски, който посветил на учителското поприще и няколко свои ученици. Заради обаятелната си дейност като учител, даскал Иванчо Якимов оставил всепризнателното си име на фамилията Даскаловите във Вършец, където се преместил да работи и живее. Тази фамилия съществува и до днес. Така в село Гушанци през 1839 г. се положило началото на един тлеещ въглен, който с течение на времето палел духа и стремежите на млади и стари към знание и просвета. [84]

Ролята на общината в с. Гушанци през робската епоха

Важна роля в нашето обществено-политическо, църковно и училищно дело през Възраждането играели българските общини. Тяхното съществуване датира далеч във времето, като запазило ролята си и днес. Те постоянно менили своя характер, организация и съдържанието си в зависимост от конкретните обществени, културни и икономически тенденции от развитието на обществото. Такава роля те играели през турското робство.

Селските общини активизирали своята роля в българските земи след "ерата на реформите". Така през 1834 г. с премахването на спахийската система почти всички функции на спахиите преминавали в ръцете на българските общини. Те получили правото на разпределение на свободните земи, поели грижите за земите на починалите без наследници, грижели се за вдовици и сираци, разпределяли и събирали данъците на турската държава: десятък, военния данък – бедел и аскери, вергията – данък за недвижим имот, беглика – данък за добитъка и т.н. Общините събирали средства и за изграждане на църкви, училища, владишки данък и др. Грижели се също за изпълнението на ангарийните задължения към турската държава и местния феодал и пр.

Такива задължения е изпълнявала и Гушанската община. По-големите селски общини с преобладаващо християнско население, каквато е била и Гушанската, избирали с разрешението на турската власт кехая или коджабашия (голям началник), който заедно с общинската управа ръководил общината. По-късно кехаята или коджабашията бил наречен мухтар (кмет), подчинен на казалийското (околийското) ръководство в Берковица. Село Гушанци също имало свой кехая.

По-късно в някои по-големи селища в Северозападна България кехаите (мухтарите) били наречени кнезове или князове. Такъв кнез бил и Христо Цекин от нашето село Гушанци – героят на поемата "Грамада" (чорбаджи Цеко). В село Медковец кнез бил Иван Кулин, в с. Чемиш кнез е дядо Цеко и т.н., всички от Берковската каза. Общинските дейности се предвижвали от кметовете, бирника и общинските съветници – на брой около 5-10 души. Управниците и съветниците били наричани с различни имена: чорбаджии или старейшини, коджабашии, първенци, властници, господари и др.

С горните си задължения и права на местна власт, общините формално играели ролята на крепители на турската държава. Но това ще е погрешно мнение, ако не подчертаем, че както градските, така и селските общини откривали църкви и училища, грижели се за тяхната уредба, назначавали и издържали свещеници и учители, т.е. ставали двигатели на развитието на националното самосъзнание и възрожденския процес в поробените български земи. Всъщност общините през Възраждането играели двояка роля, което от една страна се дължало на зависимостта им от турската власт и социалната природа на общинската управа, а от друга – на национално-родолюбивото съзнание и принадлежност на много от техните управители. За това активно съдействали и народните маси, които превръщали общините в обществени учреждения за национално-освободителни идеи, за национално-просветно движение и за църковно-национална борба. За тази цел били избирани и училищно-църковни настоятелства.

Реформеният акт Хати-хумаюна от 18.II.1856 г. дал нов тласък на общините в борбите на българския народ за национално училище, национална църква и за национално освобождение. С него не само се потвърдили обещанията на Гюлханския хатишериф от 1839 г., но били разширени повече правата на християнските общини в областта на просветата с нови права – изграждане на нови училища, в църковното дело – право на църкви, на култ, на бракосъчетания, развод и пр., в правораздаването съдебните дела между мюсюлмани и християни се разглеждали от смесени съдилища и т.н. Такава смесена следствена комисия от мохамедани и християни-българи провела разследването в Берковица срещу дейците от революционните комитети в Берковско и на заловените Ботеви четници в Берковския край през м. май и м. юни 1876 г. Подобна смесена комисия разследвала и част от тях във Видин, а други ги съдили в Русе.

След акта християнските младежи имали право да постъпят във всички турски държавни училища, без военните. През този период в с. Гушанци се открива третото по ред килийно училище (1855 г.), което просъществувало до 1863-1864 г. Тогава, съгласно постановленията на Хатихумаюна, турците нямали право да се месят в църковно-религиозната и училищната дейност, но при условие, че те не развиват противодържавна, антитурска дейност.

Според Хатихумаюна от 1856 г. поданиците в турската империя се делели по религиозни общности – християни и

мохамедани, поради което във всяко село избирали по един мухтар (кмет) на всяка общност. Избирането ставало ежегодно, като кандидата трябвало да е навършил 28 години. Изборът му се утвърждавал от каймаканина (околийския управител). За Гушанци това се правело от Берковския каймаканин. През 1864 г. бил издаден закон за вилаетите, които се делели на санджаци (окръзи), кази (околии) и общини – села. Село Гушанци в административно отношение спадало към каза Берковица, Видински санджак, Дунавски вилает с център гр. Русчук (Русе).

Според турския закон от 1870 г. "За управление на властите" се казва, че вилаетите се делят на санджаци, кази, нахии и села. Появила се нова административна единица нахия, възстановена от миналото. *Нахия* е арабска дума и означава най-малка териториална единица, в която влизали няколко села (подобно на средищна община днес). Нахията била подчинена на казата. Тези административни единици – нахия и вилает се срещат и по-рано в турското административно делене. Така например, Берковица от 1607 г. до 1666 г. била нахия, а от 1666 г. – вилает под името Берковча. По късно става каза Берковча. Село Гушанци е било на пряко подчинение на Берковската нахия, Берковския вилает и Берковската каза. По всяка вероятност след 1870 г. с. Гушанци приема административното деление нахия, защото чорбаджи Цеко (Христо) в изворите е наричан нахийски кнез (княз). Това определя неговата мухтарска длъжност вероятно още няколко години преди 1870 г. и след нея. Документално това се потвърждава и от факта, че Стефан Хайдутина е действал през 1865 г. Така, че възпятата младежка трагедия около Дзанка и Стефан от една страна и чорбаджи Христо (Цеко) от друга има реално историческо и документално покритие.

Начело на нахията по турска линия е стоял мюдюрин, подпомогнат от българин-християнин и административен съвет. Народната памет в с. Гушанци е съхранила например спомена в още живите стари жители от около 1936 г,. за Кьор Мюдюр (диалектно Кьор Мудур), какъвто имот е имало към местността Бежан, с големи постройки и кула, разрушени по време на Освобождението от жителите на селото.

След Кримската война (1853-1865 г.) става осезателно развитие и усъвършенстване на административната, данъчната, просветната и други дейности на Общините по градове и села. Това се дължи на две основни причини: първо – на правата, получени чрез новите

реформи и второ – на решаващата роля на засиленото развитие на стопанския и обществен живот. Разширява се вътрешния и международен пазар. Засилват се икономическите и културни връзки между града и селото. Нараства желанието на селяните да задоволяват своите културни потребности.

Откриването на училището и църквата през този период в с. Гушанци (1864-1865г.) е закономерен акт на обществено-политическото, икономическото и културното развитие в национален и регионален мащаб. Изграждането на училищната и църковна мрежа е тясно свързано с развитието и борбата на българската – градска и селска община.

Средствата и строителните материали за изграждането на училището и църквата в с. Гушанци, както и обзавеждането им, са дело на Гушанската община. Тя е организирала и заплащането на учителите и свещениците, поддържала е просветните средища. Така всъщност, регионалното не прави изключение от националното, което се потвърждава от факта, че в с. Гушанци първото килийно училище (1839-1840 г.) и второто (1842-1843 г.) са били изградени по собствено желание и дейност от родолюбивите дейци в селото Геро Комарски и Григор Драганов, и то в собствените им домове.

Българската община и през епохата на възраждането е била на двойно подчинение – зависима и от турската власт и от Цариградската патриаршия, поради което народополезната ѝ дейност често била ограничавана. Но все пак тя е ставала изразителка на угнетените народни маси против феодално-деспотската тиранска система.

Дейността на градските и селски общини не протичала гладко. Тя била често спъвана от турските власти. Голяма пречка били и вътрешните противоречия в тях, породени от различните групи и социалното разслоение на нашето общество, участващи като ръководители и съветници на общината. Така първото килийно училище в с. Гушанци, открито през есента на 1839 г. било закрито през 1840 г. от злонамерените и враждебни закани на турските власти, които както в цялата страна, така и в Гушанското училище виждали закваската, която ще разруши турското господство. Къщата и двора на родолюбеца Геро Комарски заглъхнали след шестмесечната врява на децата, както и даскалското слово. В третото килийно училище в с. Гушанци, Иванчо Якимов учителствал само три години (1855-1858 г.), защото бил принуден да го напусне заради поредния раздор между

селските първенци в общината. Жертва на тези социални различия, разпри и тежнения в чорбаджийския слой станал и даскал Иванчо Якимов, нежелан по неизвестни причини и отстранен от властта като учител. Въпреки всички и Гушанското училище в този ранен за нашето село период носело първите кълнове на възрожденския процес.

Както бе посочено по-горе, членовете на общинския съвет са носели различни наименования. Най-често се срещало името *чорбаджии*. И това название е било естествено, тъй като обикновено общинските управници били най-богатите хора, които притежавали голям недвижим имот, многобройна стока – едър и дребен добитък, и голяма прислуга. Поради всичко това те били и с голямо обществено влияние. Такъв чорбаджия от Гушанската община бил чорбаджи Христо Цекин (Цеко), едър земевладелец и притежател на многоброен добитък.

Всъщност, какво означава *чорбаджия*? Вестник "Народност", (бр. 10 от 16.XII.1867 г.) твърди, че думата "чорбаджия"означава "господин" или "началник". Заедно с това се използва и като думата "богат". Други наричали с тази дума всички българи, които *миткали* (обикаляли) и се въртели около конака със сервилническа и предателска цел. Петко Р. Славейков във в. "Македония" (бр. 58 от 15.VI.1870 г.) ги нарича "лица с ръждави идеи" и "чорбаджии от фенерски квас". Нашите национални революционери наричали чорбаджиите – изедници, грабители, предатели, като поставяли отпред и прилагателното "народни". Васил Левски мислел да включи и чорбаджиите в революционната борба чрез паричните им средства, с които да закупи оръжие за революцията. Чорбаджи Христо от с. Гушанци, един от главните герои на поемата "Грамада" е обрисуван от народния поет Иван Вазов така:

"А богат е Ценин баща,
Богат и имотен:
Брави има две хиляди
И коне петстотин.
…Има злато много – йоще
Има да сдобие –
Царски данък – пот сюрмашки
На половина крие. "

Думата *чорбаджия* има двояк смисъл – богат човек и човек участник във властта, като представител на народа. След

Освобождението ни първото съдържание на думата чорбаджия – богат човек – придобива повсеместно, общонационално значение, независимо дали участва или не в управлението и властта. Но трябва да правим разлика между старите и новите чорбаджии, свързани с развитието на новите обществено-икономически и културни процеси, носители на възрожденските идеи, организатори и борци за национално училище, национална просвета и национално освобождение.

Това, което е вършел стария чорбаджия през турското робство, го разкрива като довереник и крепител на властта, поради което е ставал кнез (княз) – кмет на дадено селище. Такава роля и длъжност получил и чорбаджи Христо (Цеко) от с. Гушанци. На много места в поемата "Грамада" Ив. Вазов го сочи и титулува кмет. Не всички кнезове обаче са били верни на турската власт. Казалийският княз Иван Кулин от Медковец и казалийският княз дядо Цеко от Чемиш (две села от Берковската каза) били видни революционери и патриоти от национален мащаб, а вторият даже и един от организаторите на Берковското въстание през 1836 г., с център Бистрилица. Кметът на Берковица тогава – Хаджи Петър – е председател на местния революционен комитет в града. Гушанският княз дядо Христо е проявил и обществено-полезна дейност чрез общината на селото. Така например, през 1850 г., той използвал благоразположението на турските власти и получил разрешение да построи параклис за богослужение, след което построил до него и стаичка-килия през 1855 г. със собствени средства. По-късно, през 1865-1866 г., било изградено помещение за майсторите на започващия се строеж на съвременна църква "Св. Възнесение". Впоследствие това помещение били пригодено за училище. Инициатори за строежа били Трайко Пелов и Куздо Илиев от селото. Няма никакво съмнение обаче, че организатор на тези строежи е била и общината в с. Гушанци. Тя е организирала населението за снабдяването, превозването и обработването на строителния материал, работната ръка по изкопната и строителната дейност, поемала е ангажимент за намиране и заплащане на майсторите Янко и сина му Сандо. Грижила се е за изграждането и обзавеждането на килийното училище и го е снабдявала с чинове, сандъчета за пясък, табли, палавец, печки, дърва и друга училищна покъщнина. Общината полагала големи грижи за осигуряването на учителите, като поемала битовото им устройване и заплащането. За грижите на общината по учебното

дело в с. Гушанци по онова време говори и факта, че тя отпуснала безвъзмездно парцел за строеж на учителско жилище и е подпомагала същото с цел да задържи учителите по-дълго в селото. Както в много градове и села, така и тук първоначално откриването на училища и параклиси било дело на отделни патриотични личности, а впоследствие откриването, развитието и поддържането им станало обществена грижа на общината, грижа на цялото население. По този начин общината е съдействала за изграждане и засилване на националното самосъзнание сред жителите на селото.

В многобройната и разнообразна народополезна дейност на българските общини през епохата на Възраждането, общината на село Гушанци има заслужен, макар и скромен принос за общественото, икономическото и културното развитие на селото и региона като цяло.

Глава VI

ИСТОРИЯ, СКРИТА В ИМЕНАТА НА МЕСТНОСТИ И ФАМИЛИИ

Интересни сведения за историята на нашето родно село са скътани в имената на местностите и фамилиите, запазени и до днес. Въпреки отминалите години и оскъдността на фактите, в тях са се запазили сведения, които разказват за отколешния робски живот на нашите прадеди, за турските бейове и спахии, по чиито ниви, ливади и гори са работили ангария и на изполичарски начала много жители на с. Гушанци. За имената на турските феодали, аги и владетели липсват документални източници, но ние ги намираме в народната памет, като ги отгатваме по етимологичните и топонимичните названия на местности, ливади, гори, долове, върхове и др.

Така например, "Царков слог" означава владяна земя от царски служител, велможа или защитник отпреди падането ни под турска власт през 1396 г., когато в България са съществували множество феодални имения.[85] В края на XIV в. нашето землище е било крайгранично владение на Видинското царство и навярно даден велможа – царски служител е бил назначен за управител в този район. А може би през османското робство да е имало турски управител и народът диалектно да го е нарекъл царски.

Местността "Черкезкото"(или "Керкезкото") е показател например, че в село Гушанци е имало и черкези, макар и не голяма група. Те владеели това място, което е било обработвано с помощта на местното население. И до сега в с. Замфирово има фамилия с диалектното название "Керкезите" – Иван и Дамян, което е далечен отглас от онези времена.

Черкезите дошли от Кавказието, където били разбити от войските на руския император Александър II и в последствие разселени. Изгонени и от Персия (Иран), турското правителство ги разселило през 1864 г. в пределите на Османската империя – общо около 41 000 черкезки семейства. В Берковската каза възникнали няколко села, между които Калиманица, Рушдие махлеси – Рашовица, където са живели 54 черкезки семейства. В село Хаджилер махлеси (Хадзиляр, Черкаски) имало 9 черкезки

домакинства и 84 домакинства мюсюлмани. По документални данни черкезите там дали данък десятък по онова време в следните размери : жито – 2 836 снопи, 7 110 оки царевица и т.н. Турците, като по-многобройни в селото дали 10 818 снопи жито и 66 348 оки царевица. В други села е имало само по няколко семейства черкези: Кутловица, с. Ихсание (изчезнало) и др. Така черкезите са оставили своето име на много местности.

Една от богатите и плодородните местности с изобилна изворна вода около Гушанци била "Аговица" – местност, която обхващала част от земите на тогавашните и днешни села Балювица и Гушанци. "Аговица" била господарска земя, т.е. земя на агата, на господаря. Равнината, западно от Гушанци, по пътя за Балювица, се казва "Аметица" и била владение на турчина Ахмед. "Афъзката гора", до новите гробища на Замфирово, принадлежала на богатия турчин Афъз. "Сердарското кладенче" е местност, която е владяна от *сердар* – началник на местните турски стражи. (През онази епоха турците имали към отделните по-големи селища въоръжена охрана.) Селяните от селото, които преди или след Освобождението закупили тази земя с тапия, получили фамилията "Сердарете", която съществува и до днес. На север, непосредствено до селото, се намира височината "Чукаро" – турско наименование, което и днес се казва така, и означава завет. [86]

В центъра на с. Замфирово се намира големият му площад, който и днес възрастните хора наричат диалектно "Серайо", което произлиза от турската дума *сарай* (от персийски произход)[87] и означава султански дворец, но се употребява и за наименование на хубава правителствена сграда. Ние не знаем кой турски управител е живял охолно в сарая. Не е изключено похожденията на хаджи Шериф Ахмед ага по селата Вършец, Дервент (Клисура), Слатина и др., да са се разигравали тук, както и с гушанските моми и невести в този сарай.[88, 78] Както знаем похищенията на Мехмед Шериф ага върху българската женска челяд е и една от причините за поредното берковско въстание от 16 май 1836 г., с център с. Бистрилица, известно като Манчовата буна.

Горската местност край шосето за с. Пърличево, на около 4 км. от Замфирово, и днес носи името "Ислямовото", което произлиза от турската религия – исляма. По всяка вероятност тя е била владение на някоя религиозна ислямска организация. Село Пърличево се е казвало Мечит махлеси, прекръстено на Пърличево в 1834 г. Думата *мечет* означава джамия, мохамедански храм. Не е изключено

района да е владян от този турски храм на исляма и от там да идва наименованието му. По-късно тази земя е била закупена от жители на Гушанци и местността преминала към нашето село.

В същият район, до шосето за Пърличево, се намира известната местност с обилен извор "Киризлика" – латинска дума, която означава минерален извор, чиито лечебни свойства били известни и използвани още от римляните. Преди години след сондиране се разкри, че в този район има минерална вода с високи лечебни свойства, която не е оползотворена и до днес.

Турците били големи майстори в овощарството и пренесли от други места прочути в миналото сортове по нашия край. Особено забележителни със своя вкус и аромат са крушите: караманец, жетварец, петровец, гнилец, тамянец и др., някои от които и до днес носят турски имена, а други са побългарени, според сезона на тяхното зреене.

Местността "Кюнецо" е също с турско наименование, което означава тръба за водопровод, канализация или за отвеждане на дима от печка.

През различни времена, още от дълбока древност, в нашата страна нахлували различни племена и народности, на брой 42. Макар и да се връщали обратно, някои от тях единично или групово оставали по нашите земи и се заселвали в тях. Така в с. Гушанци още преди освобожденската ни епоха са се поселили жители от различни народности.

Най-рано между тях се заселили циганите от индийското племе "пари", които дошли по нашите земи през XIV в. Те живеят от дълги години в малка група от 3-4 къщи на височината "Кутра". Има и няколко къщи в селото. Основен техен поминък е кошничарството, беребрлъка и ковачеството. Жилищата им били доста примитивни и се състояли от една-две стаи. Те били без легла, спели направо на земята. Завивките и постелъчния материал бил твърде оскъден. В една от стаите господствало магарето. Покривът на къщурките бил сламен, нарядко примесен с изпочупени керемиди. Невежеството и беднотията били вечен техен спътник, но волността, песента и веселието ги придружавали винаги. По-късно някои от тях се модернизираха в бита си и в отношенията си към живота.

В Замфирово живее и една фамилия маджари (унгарци) няколко къщи. След разгрома на Чипровското въстание, от месец септември до октомври 1688 г., турските власти подлагат на

изтребление голяма част от населението на Берковската каза, взело участие във въстанието или оказало му известна помощ с храни. За да се спаси, населението от Берковско масово се изселило. Селата останали почти без работна ръка, а земите запустели. Това разтревожило турските власти. Те заселили маджари в Берковско, а по-късно дал и пълна амнистия на забегналото българско население, включително с връщане на земите им. Така през онези години след 1689 г. едно унгарско семейство се заселило в село Гушаниче, от което и до днес в селото има фамилия Маджарете.

В село Замфирово има и фамилия "Власарете". Те имат румънски произход – потомци са на някогашните кумани. Тяхното заселване не може да се датира, тъй като куманите много пъти са използвани от българските владетели през Втората българска държава, като наемни войски, а и много често са извършвали набези по нашите земи. Основен техен поминък било скотовъдството.

Фамилията Миновци идва от турското име Майналар.[89] Интересно е, че в нашето село има и голяма фамилия – "Московците ", които имат руско потекло. На няколко пъти руските войски воювали с турците по нашите земи, като 37 пъти са преминавали Дунава. През 1828-1829 г. една колона войски завзема Враца и достигат Петрохан. Навярно в едно от тези минавания или по други причини техни потомци са се заселили в Гушанци.

В селото има и фамилия "Татарците"– отломка от татарските нашествия и преселението им през 1861 г. Наследниците на тези преселници напълно овладели българския език, възприели вярата, нравите, традициите и обичаите на местното население.

Днес, само народната памет и преданията за фамилните названия и местностите около селото напомнят на поколенията за онези далечни времена и макар в оскъдна светлина, осветляват частица от многовековната превратна история на нашето родно село.

ПОСЛЕСЛОВ

Настоящият труд за село Замфирово (Гушанци) е благороден резултат от многогодишна и упорита проучвателска дейност. До известна степен в основата му са легнали много данни – случайни и целенасочени разкрития, исторически факти, събития и процеси, открити, получени и обработени във връзка с книгата ми "Национално-освободителните борби в Берковица и Берковско през XVII – XVIII век".[78]

Летописът за родното ми село получи оформен вид след като комитетът за написване историята на с. Замфирово ми възложи тази трудна и високо благородна задача и аз благодаря за оказаното ми доверие.

Кой и какво ме поведе, отдавна, още преди изграждането на такава комисия да започна да се ровя, да търся и откривам, да обработвам и описвам интересните и славни страници от историята на родното ми село? – Това бяха преди всичко любовта ми към родния край и големият интерес към историята – легендите и преданията, разказвани на многолюдната ни челяд от родители и близки възрастни хора, които отекнаха с незабравими впечатления в детските ни души. А песните и старите спомени за юначните българи, съхранени в народната памет на селото, волно се разгласяха по тлаки и седенки, подвизите на Стефан Айдука и красивата Занка мелодично се лееха от сладкопойните гърла на гиздавите моми. Юначното минало, макар и отчасти, възкръсваше и с жадност разпалваше огъня на родолюбието на млади и стари. Тогава навсякъде се пееше и разказваше за героичните им подвизи, а днес пепелта на забравата е покрила техните дела. Всичко това ме гнетеше и ме накара покрай другите проучвания за Берковица и Берковско, да потърся и златните зрънца на юначните борби и на родното си село по институти и библиотеки, в държавни архиви и периодичен печат, и т.н. Макар и с голям труд и нерви, едно по едно събитията се разкриваха и заемаха мястото си в летописа.

Моят скромен труд няма претенции на цялостна, завършена творба, но ясно разкрива неотъпканите пътеки към неизвестното до сега. Той има за задача да запознае стари и млади от Замфирово с тлеещите въгленчета на родолюбието и страданията на прадедите

ни от миналото, да осветли техния живот и дела, и тяхното неподправено родолюбие.

Фактите, събитията и личностите – носителите на благородни и патриотични дела – са предадени от мен така, както историческата документалност ги е оценила. Те са описани без пристрастие, фалшификация и преднамереност. Те са открити, обработени и описани с чиста съвест и чисто сърце, защото с делата и тежненията си, с борбите и родолюбието си, дедите ни се записаха завинаги в юначните полкове на безсмъртието. Ако някъде съм употребил някоя по-силна дума или израз, то е от сърдечна признателност и дълбоко преклонение пред техните подвизи и дела.

В заключение, този скромен труд е ярка искра, която отчасти осветлява неизвестното и неизследвано досега минало на село Замфирово и има за своя цел да разкаже на жителите му неговата славна история – кърмилка на родна и национална гордост.

Тази история е и дълбок поклон пред героите и вечна почит към вечно течащия бистър извор на родолюбието, признателността и патриотизма на всички мои съселяни – предци и съвременници, които ратуват за неговото процъфтяване.

За това нека всеки, напуснал родното ни село по необходимост или принуда, да се проникне от чистото чувство на милеене към бащиното огнище и да даде своята дан и признателност към него, за действителното му развитие и процъфтяване. Неговата история има какво да ни поучи и предаде в завет към всички нас – наследниците на това бележито българско селище в Берковския край.

ИЗТОЧНИЦИ

1. Министерска заповед № 5750 от 24.IX.1947 г.
2. История на България т. 1, БАН, С. 1979, с. 122-123 (карта).
3. Пак там, с. 180-181 (карта), вж. и с. 193.
4. Советская историческая энциклопедия, Москва 1961, т. 1, с. 369, вж. и История на България т. 1, БАН, С. 1979, с. 204-205.
5. История на България т. 1, БАН, С. 1979, с. 282-284, вж. и картата с. 278-279.
6. Девет от тези монети са открити от Геройко Милчев като учител в гимназията в Берковица. Понастоящем се съхраняват в касата за монети "Калето" гр. Берковица.
7. Александров, Г., Резултати от разкопките при Монтана (1971-1982), вж. Монтана, БАН, С. 1987, с. 54.
8. Деведжиев, М., Кратка история на селищното развитие по българските земи, изд. ОФ, С. 1979, с. 53.
9. История на България т. 1, БАН, С. 1979, с. 287-288.
10. Пак там, с. 297 и с. 397 (карта).
11. Пак там, с. 300-301.
12. История на България т. 2, БАН, С. 1981, с. 42.
13. Иванов, Й., Български старини из Македония, С. 1970, с. 557.
14. История на България т. 3, БАН, С. 1982, с. 57.
15. Пак там, с. 125.
16. Пак там, с. 272 и 276.
17. Пак там, с. 273.
18. Пак там, с. 350-368.
19. История на България т. 4, БАН, С. 1983, с. 34.
20. Извори за българската история, С. 1971, т. XVI, с. 173.
21. Пак там, с. 549.
22. Петров, П., По следите на насилието, Наука и изкуство, С. 1988, II преработено издание, с. 806.
23. Разбойников, А., Превод от Османско-турски документи, т. 3, с. 235.
24. НБКМ, Ориенталски отдел, ф. 114, а.е. 399. Превод от османски на М. Калицин в Турски извори, т. VII, с. 265-268.
25. Петров, П., пос. съч. с. 300, вж. Стр. Димитров, Турски извори, т. VII, с. 347-350.
26. Извори за българската история, С. 1971, т. XVI, с. 173.

27. Страници от българската история, Наука и изкуство, С. 1989, с. 28-29.
28. Пак там, с. 29.
29. История на България, т. 4, с. 61.
30. Миков, В., Произход и значение на имената на нашите градове, села, планини и места, С. 1943, с. 173.
31. Цухлев, Д., История на град Видин и неговата област, С. 1932, с. 185.
32. Миков, В., пос. съч., с. 77.
33. Михайлова, Д., Местните имена в Берковско, С. 1986, БАН, с. 76.
34. Стойков, Р., в. Известия за 1959 г. на Софийски държавен университет, С. 1961, т. 1 (VII), s. 468.
35. НБКМ, Ориенталски отдел, БЦ 20, щаб 1086, джизие л. 16.
36. Мутафчиева, В., Кърджалийско време, С. 1977, с. 110, бележка № 124.
37. История на България, т. 4, с. 70.
38. Грозданова, Е., С. Андреев, Българите през XVI в., С. 1986, с. 77.
39. НБКМ, Ориенталски отдел, ф. 28, а.е. 17.
40. История на България, т. 4, с. 232.
41. Пак там, с. 234-235.
42. НБКМ, Ориенталски отдел, АК 42/91.
43. Мутафчиева, В., М. Стайнова, Документи от архивите на Цариград и Анкара, С. 1975, с. 219.
44. НБКМ, Ориенталски отдел, ОАК 91/8.
45. Тончев, Т., България "Свобода или смърт", С. 1976, с. 102.
46. Беров, Л., Равнище на икономическото развитие на българските земи по време на Освобождението, Трудове на ВИИ "Карл Маркс" 1979, с. 14-19.
47. Драганова, С., пос. съч. с. 20.
48. Миков, В., пос. съч., с. 265.
49. Съхранено в народната памет – разказано ми от дядо Цвятко Цвекярски и баба Дамяна Герасимова Манова.
50. Драганова, С., Берковското село в навечерието на Освобождението, БАН, С. 1985, с. 24.
51. Пак там, с. 77-78.
52. Пак там.
53. НБКМ, Ориенталски отдел, фонд 28, от а.е. 19 - до а.е. 28.
54. Драганова, С., пос. съч. с. 18.
55. История на България, т. 4, с. 169.
56. Пак там, с. 174.

57. Павловска, Ц., Проблемата за въоръжаване на въстаническите сили в българското национално-революционно движение (1869-1876 г.), С. 1973, с. 262.
58. НБКМ, БИА, в. "Дунав", бр. 18, от 30.VI.1865 г. и бр. 20, от 12.VIII.1865 г.
59. Македонски, Хр., Записки на Хр. Македонски, 1852-1877, ОФ, С. 1973, с. 39.
60. Съхранено в народната памет – спомени на Цвятко Димитров Цвекярски – получени от Георги Христов, брат на Дзанка. Използвани са и спомени на Начо Катранджийски, Иван Маджарски, Дамян Панков, Лукана Панкова (от нея записахме песни за Дзанка и Стефан), Филип Гьоков и др. Съвпадат с тези на Величко Велчев от София.
61. Велчев, В., Грамада. Сюжети, първообрази, съпоставки. "Ив. Вазов", сб. 100 години от рождението му, БАН, С. 1950, с. 403-443.
62. Георгиева, А., Петрохан, ОФ, С. 1970, с. 15-21.
63. Велчев, В., пос. съч., с. 411-415.
64. Анков, М., Спомени за размирните 1872-1876 г., С. 1976, с. 8-9.
65. Дисов, С., Спомени на Б. Дисов за посещението на Левски в с. Боровци, Държавен архив – Михайловград.
66. Сборник материалов по Русско-турецкой войне (1877-1878 г.) на Балканском полуострове. Вып. 57, С. Петербург, 1907, ч. I, с. 51-55, л. 85.
67. Освобождение Болгарии от турецкого ига, АН СССР, т. 2, с. 332, д. 305.
68. НБКМ – Ориенталски отдел, БЦ 11/6, Берковча Зеймол 193, инв. № 5731.
69. НБКМ, БИА, П.д. I, № 1711, а.е. 810, л. 38.
70. Стойчев, И., Материали за дейността на П. Хитов през 1876 г. в Сърбия, С. 1939, с. 18.
71. НБКМ, Дневникът на 6-та Опълченска дружина.
72. НБКМ, БИА, П.д. I, № 1711, а.е. 810, л. 46.
73. Пак там.
74. Пак там.
75. Руменинч, Р., Българско опълчение (1877-1878), С. 1978, с. 55.
76. Копие от списъка се намира в личния архив на Г. Милчев, в гр. Берковица.
77. Николова, С., Участници в Българското опълчение (1877-1878 г.) от Врачански и Михайловградски окръг, Военно-исторически сборник, 1987, приложение 2.

78. Милчев, Г., Националноосвободителните борби в Берковския край от XVII в. до 30-те години на XIX в. Вж. от същия автор "Гушанските опълченци", в. Ком, бр. 279, от 15.XII.1977 г.
79. Руменинч, Р., , пос. съч. с. 55, № 392.
80. ЦВА, ф. 1975, оп. 1, а.е. 8, л. 82.
81. НБКМ, БИА, П.д. 3.П.567, а.е. 306. (Факсимиле от свидетелството се намира в личния архив на Г. Милчев).
82. Драганова, С., пос. съч. с. 16.
83. Д-р Басанович, И., Ломският окръг, Сб. НУНК, С. 1891, кн. 5, с. 39.
84. Ръкопис на Крум Трифонов, "Исторически материали за учебното и просветно дело в с. Гушанци" (без дата), Държавен архив – Михайловград. Използвани са и данни от материалите на свещеник Боян Петков, съхранявани в църковния архив на с. Замфирово.
85. Миков, В., пос. съч., с. 109.
86. Пак там, с. 190.
87. Кратка Българска енциклопедия, БАН, С. 1967, т. 4, с. 465.
88. Цухлев, Д., История на гр. Видин и неговата област, С. 1932, с. 337.
89. Страници от Българската история, С. 1989, с. 110.

СНИМКИ И ИЛЮСТРАЦИИ

1. Каменен нож от палеолита (старокаменна епоха), намерен в землището на с. Замфирово.

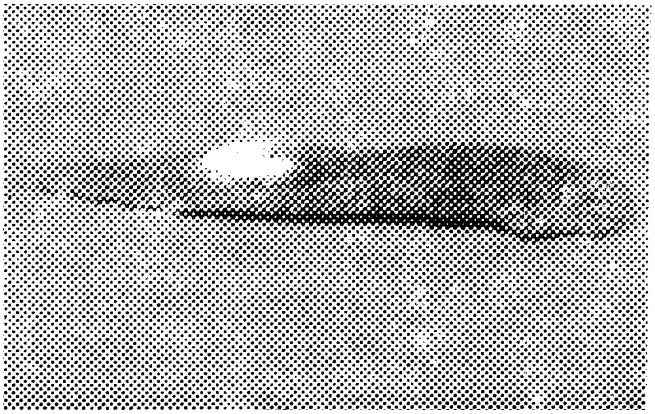

2. Оръдия на труда – каменни чукове от неолита (новокаменна епоха), намерени в м. "Гламите", землище на с. Замфирово.

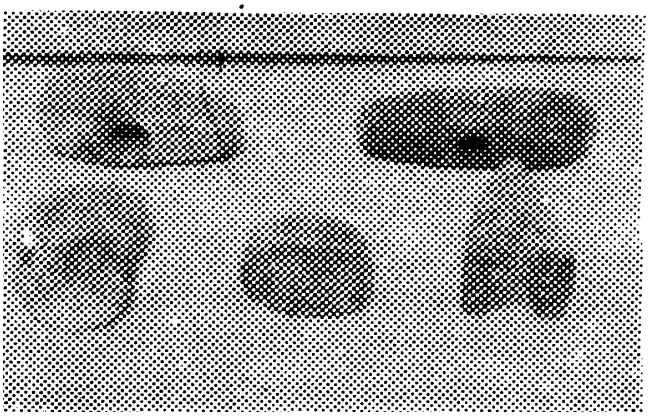

3. Тежести от рибарски мрежи, намерени в м. "Селски дол", землище на с. Замфирово.

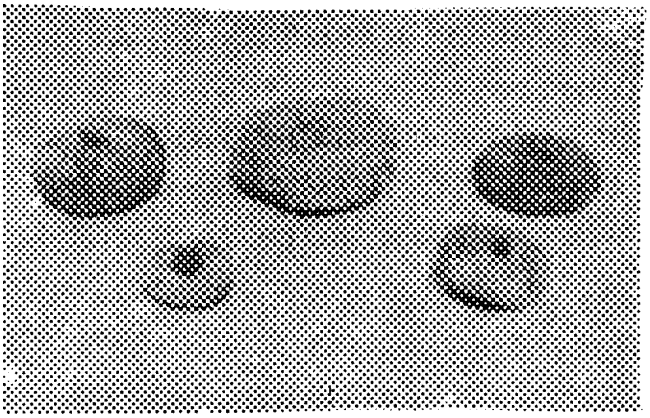

4. Прешлени за вретена и амфора, намерени в м. "Селски дол", землище на с. Замфирово.

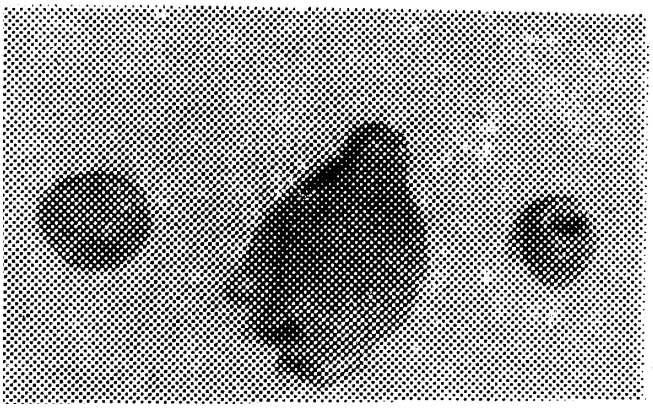

5. Тежести за тъкачен стан, намерени в м. "Докино", землище на с. Замфирово.

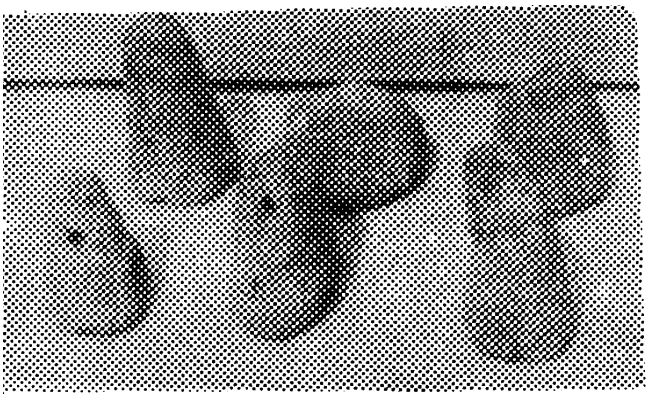

6. Оръдия на труда, намерени в м. "Чъртово – Селището", землище на с. Замфирово.

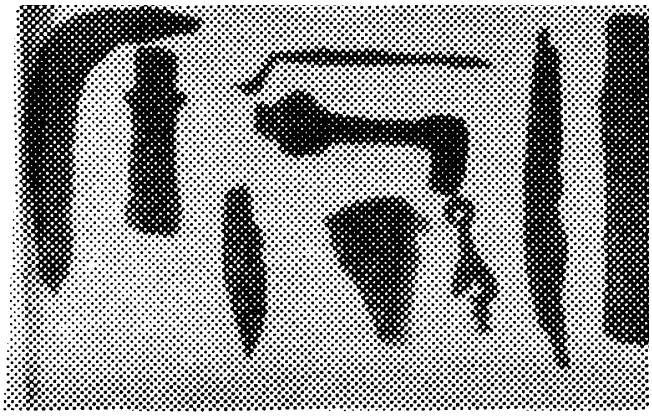

7. Стрели, намерени в м. "Грамадата", землище на с. Замфирово.

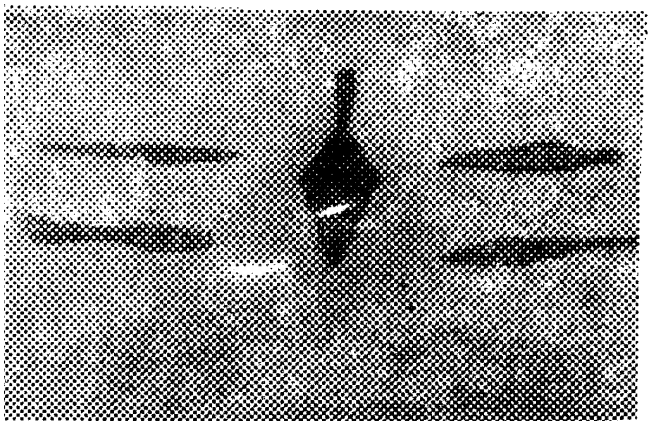

8. Върхове на копия, намерени в м. "Чъртово – Селището", землище на с. Замфирово.

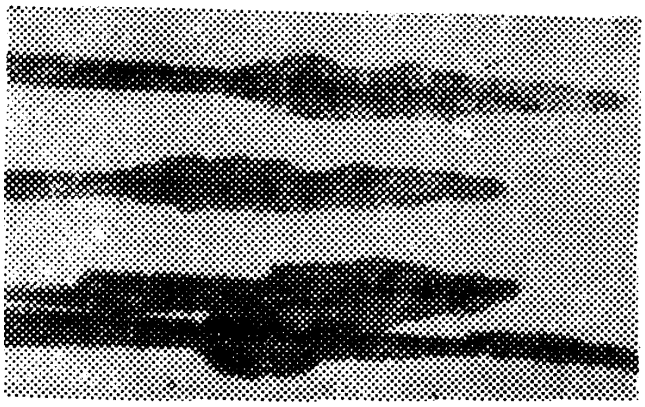

9. Стрела и върхове на копия, намерени в м. "Чавкаровото" – средновековно селище, землище на с. Замфирово.

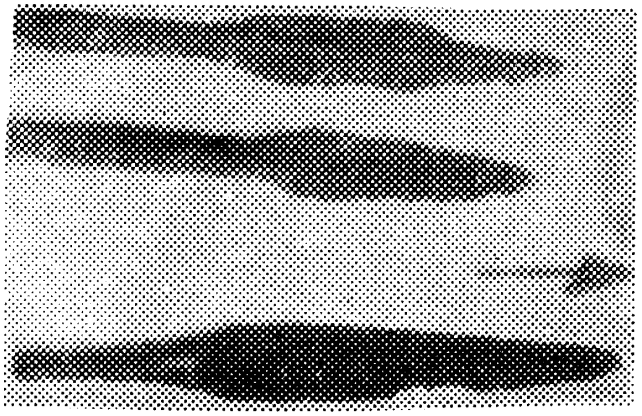

10. Женски накити – обеци, пръстени и гривни от възрожденската епоха, намерени в с. Замфирово.

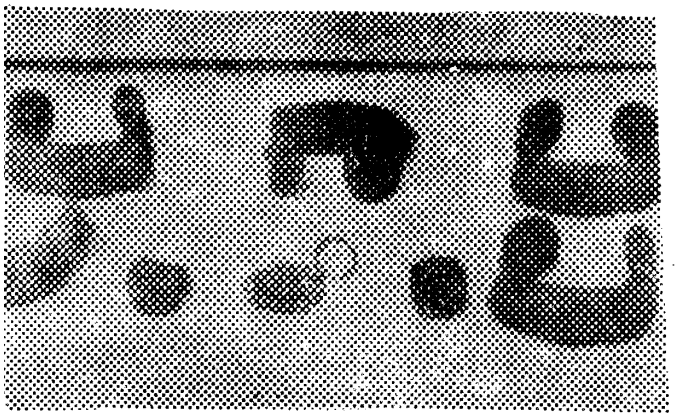

11. Схема на селата в Берковската каза – 1871-1877 г.

12. Полковник Ковалевски, началник на руски разузнавателен отряд, освободил и пренощувал в с. Гушанци на 5-6 XI. 1877 г.

13. Генерал Николай С. Леонов, изпратил разузнавателния отряд на полк. Ковалевски, освободил с. Гушанци на 5-6 XI. 1877 г.

14. Прапоршчик (мл. лейтенант) Дмитрий Назимов, участник в освобождението на с. Гушанци.

15. Щабс-капитан Глобка, участник в освобождението на Гушанци.

16. Факсимиле на документ за нощуване на руски отряд в Гушанци.

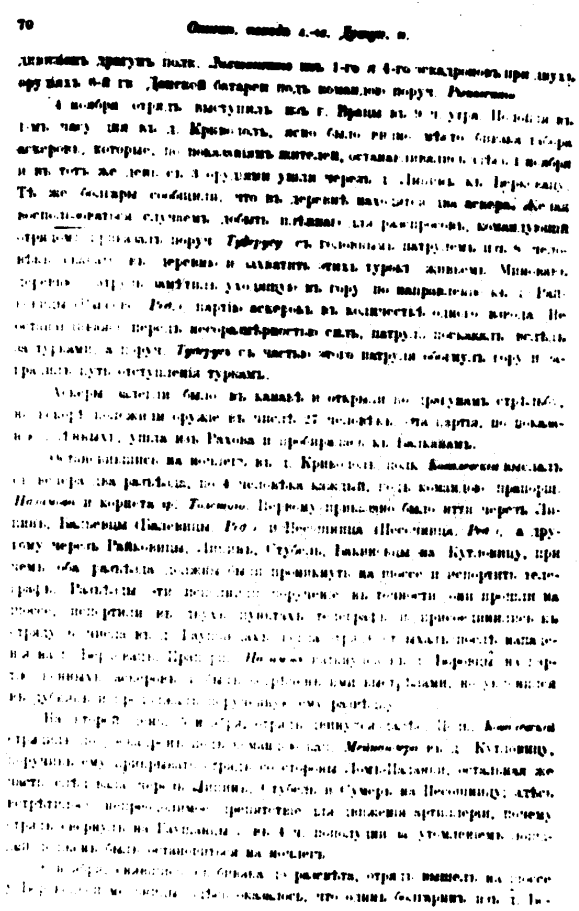

70

17. Генерал Николай Г. Столетов, командир на Българското опълчение.

18. Генерал-лейтенант Дмитрий М. Скобелев, командир на зимния преход Шипка – Шейново, с участието на 6-та Опълченска дружина и тримата опълченци от с. Гушанци.

19. Група опълченци от Берковица и Берковско, с Илия Стефанов Бисеров от с. Гушанци (последния прав на втория ред, вдясно).

20. Илия Стефанов Бисеров, опълченец от с. Гушанци.

21. Факсимиле от опълченското свидетелство на Илия Ст. Бисеров.

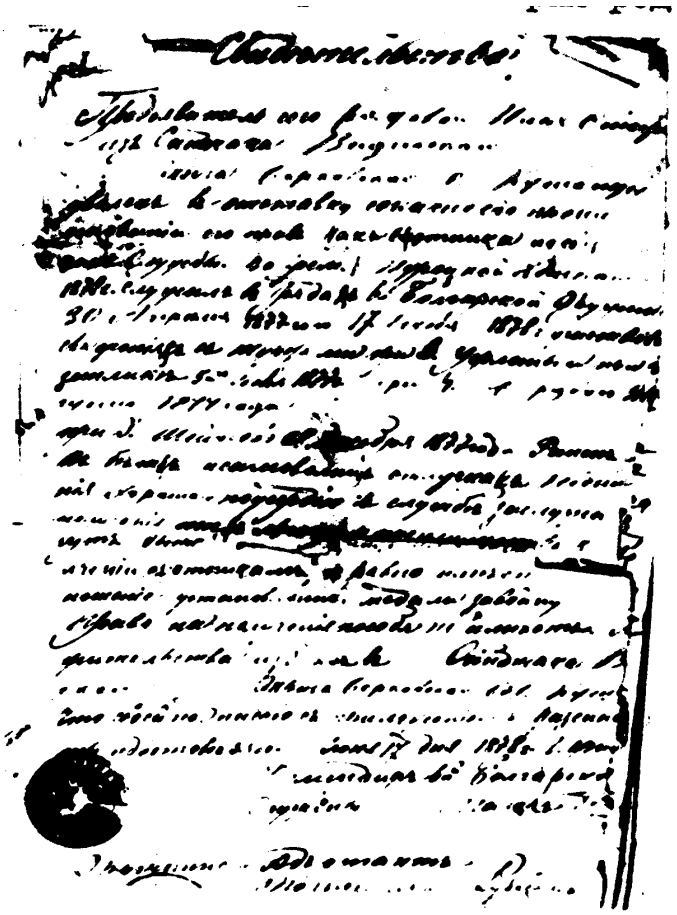

22. Факсимиле от свидетелството на Никола Спасов Младенов в уверение, че е бил опълченец от 6-та Опълченска дружина.

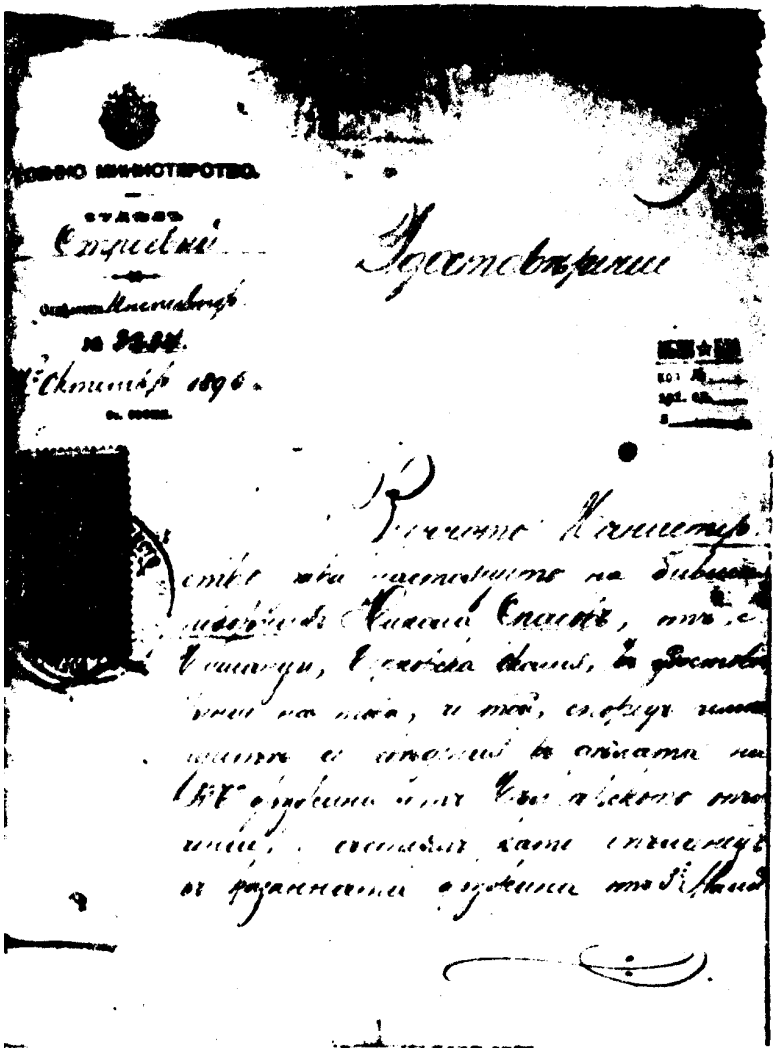

23. "... Заправило се хору гулему
у пусту селу Гушанци.
пред Кузмановите меани ..."

24. "Стефан Айдука откradва своята любима Дзанка хубавица."

25. "Дзанка с дружината на Стефан из Берковските усои."

26. "Когато животът е посветен на народа и отечеството, смъртта не е страшна."

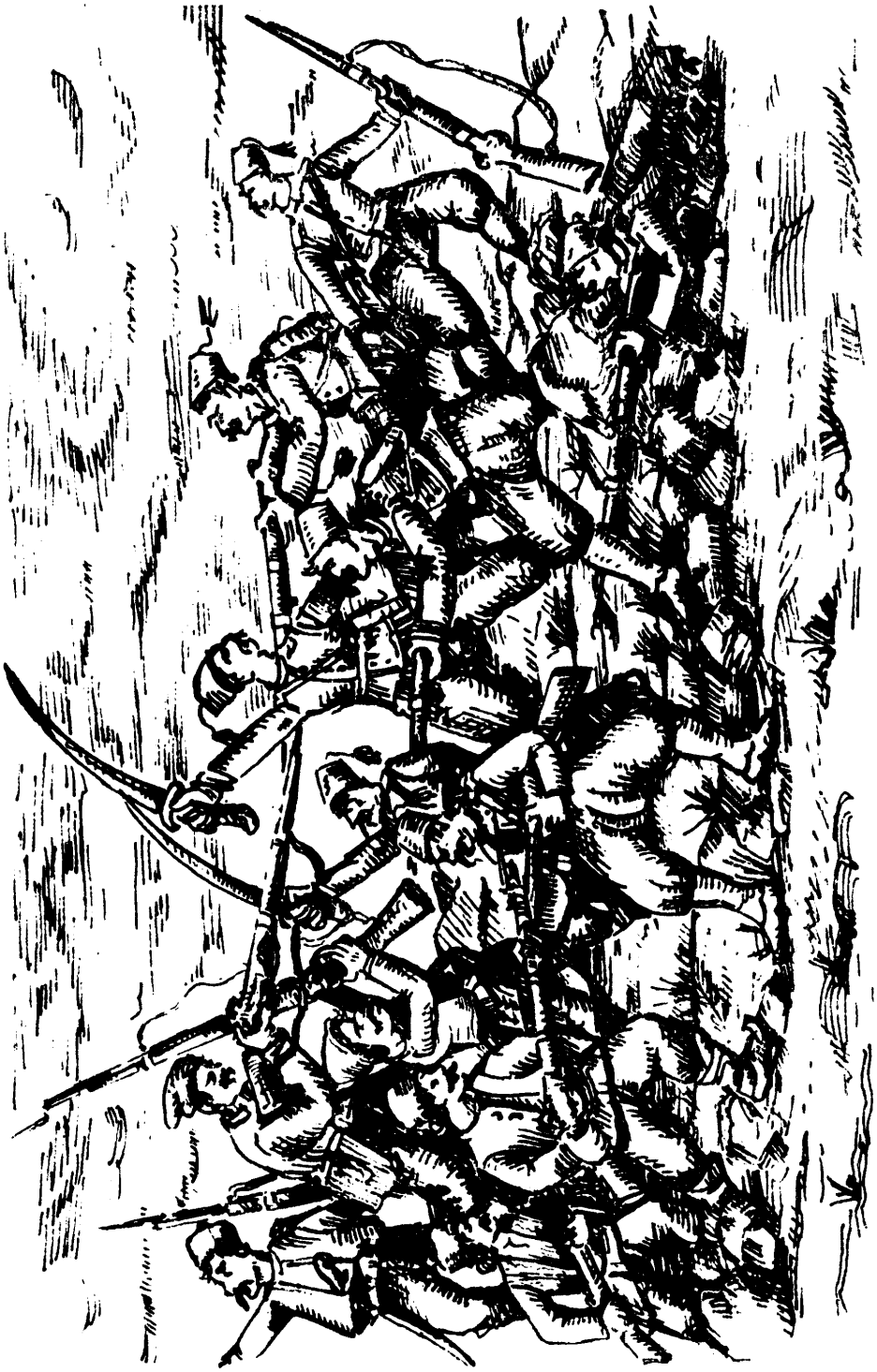

27. "Молбата на кнез Христо е изпълнена – Стефан е заловен от турците."

28. "Килийното училище – първите искри на народната свяст и просвета."

29. "Общинската управа на с. Гушанци подхранва и засилва националното съзнание."

30. "Сърдечно посрещане на руските освободители от жителите на с. Гушанци."

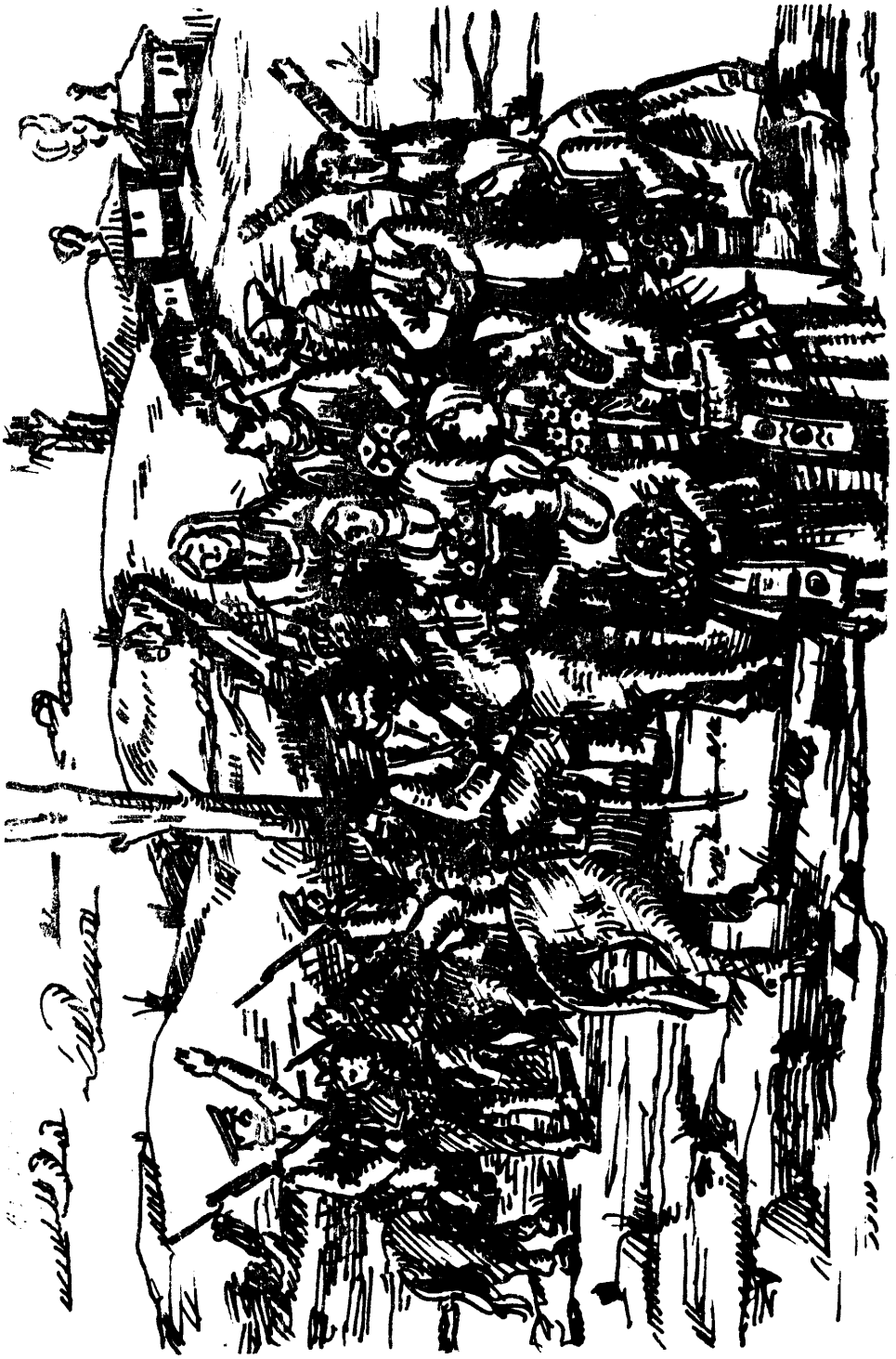

31. "… А грамадата расте се
Неусетно, тайно
И камъните върху нея
Фърчат непрестайно.
.....
А на Цеко
Призраци ужасно, черни
Вред му се изпречват,
И храстите оживяват
Пътя му препречват."

Из поемата "Грамада" от Иван Вазов,
писана в Берковица през 1879 г.

СЪДЪРЖАНИЕ

КЪМ ЧИТАТЕЛИТЕ 2

Глава I. В ГЛЪБИНИТЕ НА ВРЕМЕТО 3

Глава II. В СТОЛЕТИЯТА НА СРЕДНОВЕКОВИЕТО 6

Глава III. ПОД ГНЕТА НА ОСМАНСКАТА ТИРАНИЯ 9

Най-ранни сведения 10

Поминък, земевладение и данъци 19

Глава IV. БОРБА ЗА БЪЛГАРЩИНА И СВОБОДА 24

Безкръвна съпротива 24

Хайдушко движение 27

Докосване до Левски 44

Село Гушанци и Руско-турската война (1877–1878 г.) 48

Поборници и опълченци от с. Гушанци 51

Глава V. ПРОСВЕТНОТО ДЕЛО В ГУШАНЦИ 58

Килийното училище – разсадник на знания и родолюбие 58

Ролята на общината в с. Гушанци през робската епоха 64

Глава VI. ИСТОРИЯ, СКРИТА В ИМЕНАТА НА МЕСТНОСТИ И ФАМИЛИИ..... 71

ПОСЛЕСЛОВ 75

ИЗТОЧНИЦИ 77

СНИМКИ И ИЛЮСТРАЦИИ 81

Тази книга не се продава. Тази книга се дарява.

Всеки, който я получи като дар, или иска да я притежава, може да направи дарение на читалище "Развитие", което ще бъде използвано за различни дейности и инициативи на читалището.

Благодарим на всички, които предварително направиха своите дарения и по този начин помогнаха за нейното отпечатване:

Георги Любенов Младенов
Рангел Трифонов Ангелов
ОКС-Монтана
Марин Генов Генов
Росен Генов Генов
Красимир Тошев Иванов
Гроздан Георгиев Генов
Иванка Георгиева Манчева
Евлоги Младенов Якимов
"Прокоп Прокопов-2010" ЕООД
ЕТ "Мици-Димитър Дамянов"
Тодор Петков Петков
Анжела Илиева Христова
Иван Тодоров Денов
Ангел Кирков Еленков
"КООПУСЛУГИ" ЕООД
Ангел Борисов Ангелов
Давид Александров Давидов
Елена Тодорова Михова
Веско Костов Крумов
Красимир Георгиев Панталеев
Красимира Георгиева Найденова
Георги Тодоров Панталеев
Филип Иванов Филипов
Надка Борисова Боянова
Боян Иванов Бонов
Любомир Гергинов Герасимов
Пламен Борисов Ангелов
Дамян Иванов Тодоров
Делфин Павлов Александров
Соня Христова Димитрова
Николай Рангелов Христов
Савета Михайлова Николова
Еленка Михайлова Илиева
Севда Първанова Тодорова
Лиляна Петрова Александрова
Мара Райкова Рангелова
Трендафилка Иванова Николова

Тодор Петков, председател на
Читалище "Развитие"
с. Замфирово

За един истински родолюбец, думите не стигат!

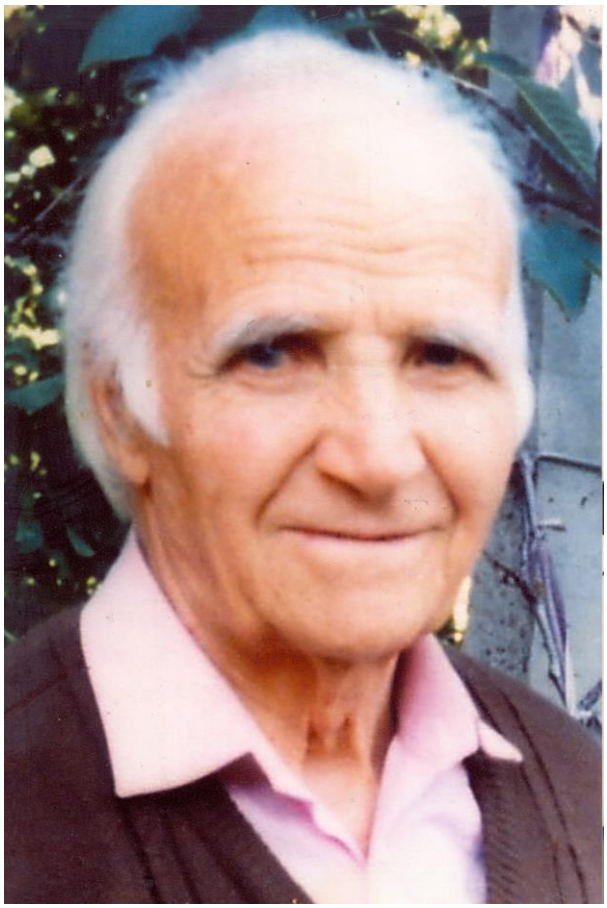

Геройко Милчев е емблематично име за много поколения ученици. И до ден днешен те помнят увлекателните му уроци за величавите битки на българския народ, за годините на робство и унижения, за апостолската храброст на националните герои, за непоколебимата воля да имат свое свободно отечество.

Г. Милчев е роден на 20 февруари 1921 г. в с. Гушанци (днес Замфирово). След завършване на Берковската гимназия се записва в учителския институт в Дупница, който завършва с отличен успех през 1942 г. Раздава знания в с. Мърчево, в с. Владимирово, в родното си село. Успоредно с това следва задочно история в Софийския университет и завършва специалността само за три години. От 1949 г. е учител в Берковската гимназия, където разгръща своя талант на преподавател и доказва своето родолюбие, патриотизъм и организаторски способности.

Ден преди най-светлият български празник – 24 май, през 1953 г., Учителят, както го наричат учениците, полага основите на исторически кръжок, който води успешно до пенсионирането си през 1981 г. Резултатите не закъсняват – много първи места в националните прегледи за научно-изследователска и екскурзионно-туристическа дейност. Три пъти носител на юбилейния медал "Алеко". Богатата проучвателна и събирателска дейност на кръжока води до най-голямата награда в духовната сфера – орден "Св. св. Кирил и Методий" – I степен, през 1978 г. Отличие, което получава единствено гимназиалният исторически кръжок от сродните нему. Същата година е уредена съдържателна музейна сбирка, която носи множество отличия и първи места във всички национални прегледи на училищните музейни сбирки.

Преподавателската му дейност е оценена по достойнство и Г. Милчев става носител на голямото отличие "Заслужил учител". Заради изключителния си принос към пробуда и възпитание в патриотизъм, любов към родината и родния край, през 1998 г. Геройко Милчев е удостоен със званието "Почетен гражданин на Берковица".

Уроците на Учителя се помнят от нас, неговите ученици. Където и да сме по света, с преклонение и обич носим образа на един изключително умен и скромен човек, който не пестеше сили, за да предаде своите знания. Неговите уроци по родолюбие ще се предават и на бъдещите поколения.

Емилия Григорова